

A CSAK POLISZÉM HÁLÓZATA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A METAKOGNITÍV TÍPUSRA

Jelige: Sárkány

Tartalom

1. Bevezetés.....	2
2. Szakirodalmi áttekintés	3
3. A <i>csak</i> poliszém rendszere	7
3.1. Fonológiai megközelítés	7
3.2. A <i>csak</i> típusai	8
3.2.1. Logikai partikula	9
3.2.2. Diskurzusjelölő.....	12
3.2.3. Információmegtagadó.....	15
3.2.4. Összegzés	16
4. A metakognitív <i>csak</i>	17
5. Pragmaszemantikai elemzés.....	19
5.1. A ReALIS modell ismertetése	20
5.2. A metakognitív <i>csak</i> vizsgálata.....	23
5.2.1. Kijelentő mondatok	24
5.2.2. Felszólító mondatok	28
5.2.3. Eldöntendő kérdő mondatok	30
5.2.4. Minor mondattípusok	34
5.2.4.1. Felkiáltó mondatok.....	34
5.2.4.2. Óhajtó mondatok	35
6. Korpuszpéldák elemzése	35
7. Összegzés	39
Hivatkozások.....	41

1. Bevezetés

A nyelvek színes tárházában nem ritka, hogy egy szó több feladatot lát el; különösen a diskurzusjelölőként is funkcionáló hangalakokra igaz ez, amelyre a *csak* remek példa. A mindennapi nyelvhasználat során gyakran nem vesszük észre, hogy egyetlen szó milyen sokrétű kifejezőeszköz lehet, ha megfelelő helyen és megfelelő hangsúllyal ejtjük ki. Praktikus megnézni egy idegen nyelvű példát, hogy lássuk, mennyi minden kifejezhető egy *csak*-kal¹. Míg a magyarban a hangsúlyozással, a szórenddel tudjuk érzékeltetni az árnyalatnyi eltéréseket, az angol nyelvben mindez sokkal látványosabban elkülönül: több különböző nyelvi eszközzel éri el ugyanazt a hatást. Egyes helyzetekben az *only* (1a) máskor a *just* szó (1b) felel meg a magyar *csak*-nak, de az is előfordulhat, hogy más módszerekkel, például a segédige mondatba helyezésével és kihangsúlyozásával (1c) kapják meg azt az értelmezést, amit a magyarban a *csak* fejez ki. Illetve előfordulhatnak olyan konstrukciók is, amelyekben nincs a *csak*-nak megfeleltethető szó, ám a magyarban mégis használjuk a partikulát (1d).

- (1) a. *Only* Mary was invited. / *Csak* Mari lett meghívva.
- b. I *just* want to know the recipe. / *Csak* tudni akarom a receptet.
- c. He *did* write the letter! / *Csak* megírta a levelet!
- d. *Go ahead*, write the letter! / Írd *csak* meg a levelet! [bátorítóan]
- d'. *Just* write the letter (and you'll see what happens)! / Írd *csak* meg a levelet! [fenyegetően]

Dolgozatom két részre tagolódik: az első felében átfogó jelleggel bemutatom a *csak* szócskát, illetve annak különböző típusait a 2. pontban összegzett korábbi kutatások és saját megfigyelések alapján. Céлом egyfajta skálát felvázolni röviden a szó lehetséges funkcióiról. A *csak*-okat a 3. pont alatt azon szempontok alapján jellemzem, hogy hangsúlyosak vagy hangsúlytalanok, inverz vagy egyenes szórendű mondatban szerepelnek-e, van-e azonosító-kirekesztő értelmezésük, és hordoznak-e pragmatikai többletjelentést. Eszerint két nagy csoport különíthető el a poliszém rendszerben (amelyet Aijmer et al. 2006 vázolt fel)²: a magjelentést adó logikai típusok csoportja, illetve a diskurzusjelölőké. Ez utóbbi csoport egy különleges, hangsúlyos megjelenését vizsgálom részletesebben, amely dolgozatom második részét teszi ki.

¹ „Specifically, we believe that comparing translations of a text in different languages can help to reveal the meaning of markers which might be less accessible in a monolingual approach” (Aijmer et al. 2006: 113).

² „We simply want to stress that within the polysemy network, one of the nodes often has a prototypical or core status, or, alternatively, that an abstraction over the different nodes is possible, resulting in a core meaning. Particularised and generalised implicatures, polysemy networks, prototypical meanings and abstract core meanings, are all potentially relevant in a full description of the meaning of a particle” (Aijmer et al. 2006: 105).”

Az említett típust metakognitív *csak*-nak nevezem, részletesen a 4. pontban fogom bemutatni. Jellegzetessége, hogy több mentális állapotra utal vissza a beszélő elméjében, innen a metakognitív elnevezés: érzékelteti a beszélő előzetes vélekedését, elvárásait, vágyait és/vagy szándékát. Ebben a hétköznapi (2) példában már érezhető, hogy valamiféle utalás történik múltbeli eseményekre:

(2) A.: Mutasd azt az újságot!

B: Nem azt mondtad, hogy már nem érdekelnek a hírek?

A: Meggondoltam magam. Csak megnézem!

B válaszából sejthető, hogy a beszélgetésnek volt előzménye, amikor *A* szándékai mások lehettek. Az alapállapot az volt, hogy mindketten olvassák a híreket. Idővel azonban *A* úgy döntött, már nem kíváncsi rá, nem fogja az újságot olvasni; *B* ezért lepődik meg, amikor mégis elkéri azt. *A* szándékainak változását a hangsúlyos *csak* feltűnése megerősíti, miközben a múltra utal vissza. Fő célkitűzésem ezen mentális állapotok tárgyalása, amelyek három különböző idősíkból különülnek el: az elsőben született egy vélekedés, elvárás; a másodikban ellentétes végkifejlet volt kilátásban; s végül a harmadikban mégis bekövetkezett a legelső feltételezés.

Ezt a típust az 5. pontban egy formális pragmaszemantikai modell segítségével elemzem, megvizsgálva, hogyan viselkedik különböző modalitású mondatokban, illetve miként változhat a jelentése az ágens személyének, az ige idejének vagy a negációnak függvényében. A 6. pontban bemutatok pár korpuszpéldát, és azok elemzését, ezzel tovább szélesítve és mélyítve a partikulárolt alkotott képet; a dolgozatot végül rövid összegzés zárja.

2. Szakirodalmi áttekintés

A *csak* szócskát már sokan vizsgálták a magyar generatív szakirodalomban különféle szempontokból. Ebben a pontban elsősorban a saját, több éves kutatásomhoz használt szakirodalmi kiindulópontokat ismertetem, valamint rajtuk keresztül a *csak* feltérképezéséhez elengedhetetlen terminusokat.

A *csak* legjellemzőbb előfordulása az azonosító-kirekesztő értelmezésű, tipikusan fókuszként elemzett változata. A *csak* ilyenkor azonosít egy elemet, amelyre jellemző az állítás, és kirekeszti a többi lehetséges elemet (É. Kiss, 2003: 24):

(3) a. János csak a Börzsönyt járta be.

b. János csak Marit hívta meg.

A strukturális, avagy szerkezeti fókusz olyan információt tartalmaz, mely a szövegelőzményből nem következik, vagy kiegészítendő kérdésre válasz, esetleg szembeállítást fejez ki. A fókusz-konstrukcióban az ige egy vonzata (vagy egy szabad bővítmény) megelőzi az igét és hangsúlyossá válik, míg az igető hangsúlytalanná, az igemódosító pedig az ige mögött hangzik el – ezt nevezzük inverz szórendnek. É. Kiss Katalin átfogóan vizsgálta a fókuszt, és ezzel együtt a logikai *csak*-ot is (É. Kiss, 1998, 2006). Amellett érvelt, hogy a fókusznak van egy [+kimerítő] jegye, amely az azonosító-kirekesztő értelmezést erősíti, együttműködésbe lépve a szűkfókusz-konstrukcióval³. Hogy a *csak* szerepe pusztán az azonosító-kirekesztő jelleg explicitté tételében állna, azt Bende-Farkas (2020) példája cáfolja:

- (4) (*Csak) Kati érkezett elsőként.

A fenti mondat *csak* nélkül tekinthető „minden további nélkül” kifogástalannak. *Csak*-kal csak egy olyan kontextusban fogadható el, ahol megszokottnak vesszük a holtversenyt az érkezési eseményekben. A *csak* tehát nem (csak) megerősíti, hanem szükség esetén előállítja az alternatívahalmazt.

É. Kiss (2006: 7) értékelő skaláris partikulának is nevezi a *csak*-ot, amely egy skála nem maximális fokát azonosítja és annak magasabb fokával állítja szembe:

- (5) a. Mari csak (egy) PIZZÁT evett.
b. Mari csak EGY pizzát evett.

A fókuszként elemzett logikai partikulán kívül van egy másik előfordulása is a *csak*-nak: a diskurzusjelölő. Ezen változat esetében főként Gyuris Beáta munkáira támaszkodom, aki több tanulmányában is foglalkozott vele (pl. Gyuris, 2008, 2009). Saját példái (Gyuris, 2009: 161, 173):

- (6) a. (De) CSAK megnézem.
b. (Szóval) CSAK szeretik Jánost a diákok?

A diskurzusjelölők (vagy diskurzuspartikulák)⁴ fő jellemzőit Gyuris (2008: 639) abban jelöli meg, hogy nem tagadhatók, nem válaszolnak kérdésre, nem alkotnak más összetevőkkel

³ A fókuszt sok szintakta tágabban értelmezi, az információs fókuszt is beleértik, ami a semleges mondatokban levő „új információra” utal, nem az azonosító-kirekesztő értelmezésre. É. Kiss (1998) amellett érvel, hogy ezt az információs fókuszt el kell különíteni egy szűkebb fókuszértelmezéstől. Dolgozatomban én is ezt a szűkfókuszt fogom fókusz értelemben használni, amelynek azonosító-kirekesztő értelmezése van és inverz szórendet vált ki.

⁴ A terminológiai sokszínűséget mutatja, hogy míg Gyuris a diskurzuspartikula kifejezést használja munkáiban, addig Schirm (2011) a diskurzusjelölő megnevezés mellett érvel; én is ez utóbbit használom saját kutatásomban. Nemzetközi vonatkozásban pedig a pragmatikai jelölő fogalmával is találkozunk (Aijmer et al., 2006).

kifejezéseket, jelentésánál nem befolyásolják a mondat deskriptív tartalmát, nem hordoznak magukban az igazságfeltételeket befolyásoló új információt vagy a mondat propozicionális tartalmához járuló más, igazságfeltételekkel megragadható információt, ellenben pragmatikai többletet biztosítanak.

E kritériumok precíz értelmezése körülményes lehet, és vannak bizonyos példák, amelyek csak alapos magyarázat után nem tűnnek ellenpéldának – erre a nemzetközi szakirodalom is rámutat (Aijmer et al., 2006: 102). Érdekes a diskurzusjelölőség meghatározásának arra a definitív elemére támaszkodni, hogy nem befolyásolják a mondat deskriptív, azaz igazságfeltételekkel jellemezhető tartalmát.

A (6) példamondatokban Gyuris nagybetűvel jelezte a *csak* hangsúlyosságát: ez a diskurzusjelölő típuson belül megkülönböztetett, általam metakognitívnek nevezett *csak*. A szerző mellett érvel, hogy ez a fajta *csak* nem csupán a kirekesztő és skaláris partikulák hangsúlyos változata, tehát nem pusztán prozódiai különbség van közöttük, hanem ténylegesen diskurzusjelölő: ahogy más diskurzusjelölők, úgy a *csak* sem járul hozzá a propozicionális tartalomhoz, nem befolyásolja az igazságfeltételeket. Gyuris szerint a hangsúlyos *csak* megjelenése azt jelzi, hogy a beszélgetés során elhangzott már olyan mondat, amely valamilyen szempontból ellentétben áll a hangsúlyos *csak*-ot tartalmazó kijelentés propozicionális tartalmával.

A diskurzusjelölők funkciója továbbá, hogy a beszélő aktuális kijelentését egy, a beszélő vagy hallgató korábbi megnyilatkozásához vagy a kettejük közös tudását alkotó propozícióhalmaz egy eleméhez kapcsolják. Közös tudásukra vonatkozó feltételezéseket fogalmaznak meg. A *csak* hangsúlyosságát Gyuris éppen ezzel indokolja: mivel a partikulát tartalmazó mondat propozicionális tartalma már aktiválva volt előfeltevésként, a beszélők korábbi elvárásai által, ezért a *csak* hordozza a mondat egyetlen új információját (Gyuris, 2009); így lehetséges, hogy ő viselje a főhangsúlyt. E mögött az az univerzális elv áll a háttérben, hogy minden újnak tekintett információ hangsúlyt kap, míg a már preszupponált elemek hangsúlytalanok, vagy esetenként nem is kapnak hangalakot – ez utóbbira a *csak* esetében nincs példa. Hogy pontosan milyen prozódiai különbségeket fedezhetünk fel a hangsúlyos és hangsúlytalan *csak*-ot tartalmazó mondatok között, illetve pragmaszemantikai szempontból miként értelmezhető a diskurzusjelző változat, arra az 5. pontban térek ki részletesebben.

Gyuris azt is megállapítja, hogy a hangsúlyos partikula nem jelenhet meg igei kifejezés mögött a mondatban, ellenben tagadott fókusz előtt és kvantorpozícióban felbukkanhat, ahogy azt a (7) példaszor is mutatja (Gyuris, 2009: 162):

- (7) a. CSAK nem János olvasta el a cikket.
b. CSAK mindenki megérkezett.
c. *János olvasta el CSAK a cikket.

A (7a) esetében olyasmit feltételezhetünk, hogy Jánost rá akartuk bírni a cikk elolvasására, később hajlott is rá, végül mégsem ő tette meg. A mondat fókuszossága érzékelteti, hogy valaki más olvasta el a cikket, de ez esetben nem a *csak* van fókuszpozícióban, hanem a „nem János”. Egy másik, hasonló példával talán még könnyebben érzékeltethető a jelenség:

- (8) CSAK nem az általam ajánlott cikket olvastad el!

Ez a mondat is a beszélő sajátos elvárásairól árulkodik; sejtettem, hogy nem fogsz rám hallgatni, ám titkon mégis reménykedtem benne, hogy az általam ajánlott cikket fogod elolvasni. A reményeim végül nem teljesültek be.

A (7c) azt érzékelteti, hogy predikátum mögött ez a típusú *csak* nem jelenhet meg, ez a későbbi vizsgálatokból is világosan kirajzolódik. Fontos azonban, hogy más hangsúlyozással, más értelmezéssel a mondat nem agrammatikus: ha hangsúlytalan, logikai *csak*-nak tekintjük, asszociálódhat Jánossal, vagy értelmezhetjük duplafókuszosként is a mondatot: „egyedül János az, aki kizárólag a cikket olvasta el.” Ez utóbbi esetben a partikulára hangsúly helyeződik ugyan, de ezt az azonosító-kirekesztő fókusz volta indokolja.

Láthatjuk tehát, hogy már a magyar szakirodalomban is megmutatkozik a *csak* több arca, amelyeknek elkülönítése időnként nem teljesen egyértelmű. Nemzetközi viszonylatban Aijmer et al. (2006) például amellet érvel, hogy a diskurzusjelölőket egy tágabb csoport részeként kellene értelmezni, ez a csoport pedig a pragmatikai jelölők. A szavak különböző előfordulásainak pragmatikai jelölő voltát a szerzők is problémásnak tartják meghatározni: egy szó ugyanis bizonyos használatában propozicionális szinten tölt be funkciót, más esetekben viszont a nem-propozicionális szinten. Éppen ezért nem egy adott szó pragmatikai jelölőségét kell megállapítani, hanem az adott használatáét. A *csak* esetében is így van ez: nem magáról a szócskáról állítjuk, hogy diskurzusjelölő vagy pragmatikai jelölő, hanem bizonyos használati típusáról. Aijmer et al. (2006) szerint minden pragmatikai jelölő esetében megadható egy magjelentés a szemantikai szinten, amelyre az összes változat épül a partikula poliszém rendszerében, és a pragmatikai implikaturák is ebből fakadnak. A *csak* magjelentése olyasmiben ragadható meg, hogy „a lehetséges események közül csak X történt meg”, amely a logikai jelentésből következik, de a diskurzusjelölőnél is érzékelhetjük: felmerült több lehetséges végkifejlet – alternatív lehetséges világ – is, ám végül lényegében az következett be, amit eredetileg feltételeztem.

3. A csak poliszém rendszere

Ahogy az a szakirodalmi összefoglalóban is megmutatkozott, a *csak* egy igencsak sokoldalú szócska. Az alábbiakban bizonyos szempontok szerint további típusokba sorolom a logikai és diskurzusjelölő csoportokon belül. Valamint hangtani szempontból is jellemzem őket, amely segíthet az egyes típusok további elkülönítésében, hiszen a prozódiában is eltéréseket figyelhetünk meg. Ez utóbbihoz Varga László (in prep.) munkáját veszem alapul, amelyet a 3.1. pontban ismertetek, mielőtt a 3.2. pontban rátérnék a *csak* fajtáira.

3.1. Fonológiai megközelítés

Varga (in prep.) az egyszerű magyar mondatok szintaktikailag releváns intonációs és hangsúlymintázatait írja le. Írásában az attitűdök és érzelmi funkciók kifejezésére irányuló aspektusokat nem vizsgálja. A mű külön tárgyalja a mondatokban opcionális topik, és a kötelező komment összetevőinek hangsúlyozását. A topik a mondatnak az a bevezető szakasza, amelyre vonatkozóan állítás, kérdés vagy követelés fogalmazódik meg a mondat záró szakaszában – tehát ahol az állítás, kérdés vagy követelés megfogalmazódik –, amit kommentnek nevezünk.

A mondatok karakterisztikus hangsúlymintázatait Varga intonációs kontúroknak (*Intonation Contour*) nevezi, amelyeket a szótagok hordoznak magukban. A szótagok lehetnek hangsúlytalanok vagy hangsúlyosak: a szerző ez utóbbiak megkülönböztetésére egy saját jelölési rendszert alkalmaz. Az intonációs kontúrok egy fonológiai egységnek, egy intonációs frázisnak (*Intonation Phrase*) az összetevői. Egy intonációs frázis opcionálisan tartalmazhat egy 'skála' (*Scale*) részt, amely az első hangsúlyos szótagon kezdődik, és a lezáró vagy terminális rész (Terminal Part) tart. A lezáró rész – a mondatok kommentjéhez hasonlóan – minden intonációs frázis kötelező része, egy terminális kontúrt hordoz magában, és a frázis utolsó hangsúlyos szótagján kezdődik. A skálát megelőzheti egy előkészítő rész (*Preparatory Part*), ami hangsúlytalan (*not accented*) szótagokat foglal magába.

Varga (in prep.) a következő, szintaktikailag releváns terminális kontúrokat különbözteti meg a magyar nyelvben: (i) eső (*Full Fall*), jele: [$\backslash$], (ii) eső-emelkedő (*Fall-Rise*), jele: [$\vee$], (iii) emelkedő-eső (*Rise-Fall*), jele: [$\wedge$], (iv) emelkedő (*Rise*), jele: [$^$], (v) magas monoton (*High Monotone*), jele: [$-$], (vi) ereszkedő (*Descent*), jele: [$\hookrightarrow$]. A szerző egy-, két- és többszótagos szavakon mutatja be a kontúrokat. Az eső és eső-emelkedő mintázatok esetében az első két szótag között radikálisan ereszkedik a hangsúly. Az eső kontúr a beszélő normál hangterjedelmének alsó határánál végződik, míg az eső-emelkedő hangsúly a határ elérése után

megemelkedik. Az eldöntendő kérdő mondatokra jellemző emelkedő-eső dallamvonal egy szótag esetében felemelkedik és enyhe esésben ér véget. Ha két szótagon jelenik meg, akkor radikális emelkedés figyelhető meg közöttük, majd a második végén ereszkedik. Többszótagos szó esetében az utolsó előtti szótagig emelkedik a hangsúly, mígnem az utolsó kettő között hirtelen leesik. Az emelkedő hangsúly lehet egyenletesen emelkedő, vagy részben szinten tartott, és a végén megemelkedő kontúr. A magas monoton hangmagassága állandó, nem változik. Az ereszkedő pedig egy egészen magasan kezdődő, egyenletesen süllyedő hangsúly, amely nem ér drasztikus zuhanással véget, mint az eső és emelkedő-eső. Amennyiben két kontúr között szünetet kell tartani, egy függőleges vonallal jelzi: [|].

A mondatok skála részét skaláris kontúrok alkotják; ezek olyan hangsúlyos szótagokon kezdődnek, amelyek nem az intonációs frázist záró utolsó kontúr részei. A leggyakoribb típusa a félig eső (*Half Fall*), jele: [[^]], amely az eső dallamvonalhoz hasonló, ám nem éri el a beszélő hangmagasságának alsó határát. Skaláris kontúr lehet még például a magas monoton és az ereszkedő is. Ezeken felül Varga említi még az előkészítő rész hangsúlytalan kontúráját is, amely hasonló a kitartott kontúrokhoz, de a kezdő szótagban nincs meg ugyanaz az extra intenzitás. Ezeket nem jelöli külön.

Egy másik érdekes, említendő jelenség a hangsúly lefelé sodródása vagy süllyedése (*downdrift*), amely két skaláris kontúr, vagy egy skaláris és egy terminális kontúr között megfigyelhető. Ez azt jelenti, hogy egy intonációs frázison belül minden egyes kontúr egy kicsit alacsonyabb hangmagasságon kezdődik, vagy a legmagasabb pontja alacsonyabban van, mint az őt megelőző kontúrnak. A '*downdrift*' a beszélő által szándékosan megállítható, amennyiben egy szótagot ugyanolyan magasan, vagy magasabban ejt, mint az előző kontúr. Ekkor egy felfelé lépésről, felhúzásról (*upstep*) beszélhetünk; jele: [↑].

A hangsúlyt jelölő szimbólumok tartománya egy egész szótagfüzér lehet, amely a jel által megelőzött szótagnál kezdődik, és a következő szimbólumig vagy az intonációs frázis végéig tart. Az eddigiekben bemutatott jelöléseket fogom alkalmazni a dolgozat példamondatain, ezáltal bemutatva a különféle *csak*-típusok intonációs különbségeit.

3.2. A *csak* típusai

A különböző *csak* típusokat egy skálára fűzhetjük fel, amely a logikai partikulával kezdődik, majd a pragmatikai komponens megjelenésével eljut a diskurzusjelölőig. A típusokat négy alapvető szempont alapján különítem el egymástól, amit négyféle nyelvéleírasi szinten vizsgálhatunk: (1) hangsúlyosság a hangtani, (2) inverz vagy egyenes szórendű mondatban való

szereplés a szintaktikai, (3) az azonosító-kirekesztő értelmezés megléte a logikopragmatikai, és (4) pragmatikai hozzájárulás a pragmatikai szinten.

3.2.1. Logikai partikula

Az azonosító-kirekesztő értelmezésű logikai *csak* különböző mondattani szerepű összetevőkhöz is kapcsolódhat. Eredendően nem hangsúlyos, és nincsen pragmatikai többletjelentése.

- (9) a. Csak az \öcsém jött el.
b. \Nem csak az öcsém jött el.
c. Csak \akkor lesz látható!
d. Csak \inni álltam meg.
e. \János a \Börzsönyt járta csak be / be csak. (É. Kiss, 2003: 24)

A (9) példasorban megfigyelhető, hogy a *csak* a közvetlenül mögötte álló elemre vonatkozik, más szóval ez az elem van a hatókörében: ezt a típust tehát *összetevő hatókörű logikai csak*-nak nevezhetjük, amely mindig fókuszos, inverz szórendű mondatokban jelenik meg.

A (9a) példamondatban a *csak* az ige alanyi vonzatára vonatkozik, amely így fókuszpozícióba kerül. A predikátum kimerítő azonosítást tartalmaz (É. Kiss: 1998), vagyis a mondat azt mondja ki, hogy a lehetséges emberek közül csak az öcsém jött el, és senki más. Fonológiai szempontból a *csak* az intonációs frázis előkészítő részében található, míg a hatókörében levő *öcsém* megkezdí az első terminális kontúrt, amely a mondat végén, a legutolsó *el* szótagon zárul le. A további példamondatokon is hasonló hangsúlymintázatot figyelhetünk meg.

A (9b) esetében a negáció azt az olvasatot hívja elő, miszerint az öcsémen kívül a lehetséges személyek halmazából mások is eljöttek. Ha a mondat *csak* nélkül hangazana el, akkor az öcsém jelenlétét cáfolná meg ahelyett, hogy ő is része volna az eljövők halmazának: *nem az öcsém jött el*. A *csak* azonban itt egyértelműen implikálja, hogy az öcsém is eljött, de más is. Mintha csak a *csak* lenne a negáció hatókörében: *az öcsém tényleg eljött, de nem kizárólagosan*.

A (9c) példamondat megmutatja számunkra, hogy nem csak főnévi, de határozói kifejezés előtt is állhat a partikula, illetve a (9d) mondatban látjuk, hogy igaz ez az infinitívusra is. A (9e) mondat pedig azt szemlélteti, hogy ugyanezzel a jelentéssel a *csak* állhat az ige mögött is. É. Kiss (2003: 24) szerint ez a szerkezet bizonyítja, hogy a fókusz mozgatóssal kerül az ige

elé és a vonzatok ige utáni sorrendje tetszőleges. Ennél a példánál látható, hogy János visel egy félig eső hangsúlyt, mivel topikpozícióban egy skála részt alkot, és hangsúlyossá válik.

A *csak* rendelkezhet nagyobb hatókörrel is, ekkor nem csupán egy összetevőre, hanem az egész propozícióra vonatkoztatjuk: *propozíció hatókörű logikai csak*-ról beszélünk. Ez a típus szintén azonosító-kirekesztő értelmezést hordoz magában, ellenben nem váltja ki az inverz szórendet.

- (10) a. Csak ^ˈbenézett az öcsém.
a'. Csak ^ˈbenézett az ^ˈöcsém.
b. Reggel csak ^ˈmegiszom egy ^ˈkávét, | aztán ^ˈindulok.
c. – Nem jössz?
– ^ˈDe, | csak ^ˈMarinak ^ˈodaadok egy ^ˈkönyvet.
d. – Miért maradtatok bent tovább a teremben?
– Csak ^ˈmindenki ^ˈmegírta a ^ˈházit.

A (10a,a') példamondatokban a *csak* azonosító-kirekesztő funkciója nem az *öcsémre* vonatkozik, hanem a cselekvésére. Nem azt akarjuk mondani, hogy ő volt az egyetlen, aki benézett, hanem hogy csak benézett és nem csinált mást (11a), vagy, hogy semmi más nem történt a nap során, csak annyi, hogy benézett (11a'). Az előbbi jelentés esetében az igei kifejezés egyfajta fókuszálásáról van szó, ezt jelzi az is, hogy az ige után hangsúlyirtás van (röviden É. Kiss (2003) is tárgyalja ezt a jelenséget). Ha nincs hangsúlyirtás, vagyis a (10a') mondaton jelölt hangsúlymintázatot alkalmazzuk, a második (11a') jelentés aktiválódik. Az egyenes szórendben felbukkanó logikai *csak*-nak van egy változata, amikor mondatok vagy tagmondatok élén található, az egész tényállásra vonatkozik, és sokszor magyarázó vagy kiegészítő jelleggel használjuk. Megjelenhet topik (10c) vagy kvantor (10d) előtt is. Felismerését segíti, hogy minden esetben hozzá lehet tenni: *csak az van, hogy...*, és ehhez hasonló formulákat. Illetve ezzel a formulával akár helyettesíthető is ez a *csak*-típus (11). A (10d) esetében nincs hangsúlyirtás az ige mögött, tehát szintaktikai szempontból nem beszélhetünk szűkfókuszról.

- (11) a. Az öcsém csak benézett, de nem maradt itt.
a'. Csak annyi történt, hogy benézett az öcsém.
b. Reggel csak annyit teszek, hogy megiszom egy kávét, aztán indulok.
c. [Csak az van] / [Csak az történt], hogy Marinak odaadtam egy könyvet.
d. Csak az történt, hogy mindenki megírta a házit.

Ugyan az összetevő hatókörű, valamint a proposíció hatókörű logikai *csak* tipikusan hangsúlytalan, előfordulhatnak olyan helyzetek, amelyekben fókuszálhatók hangsúlyozással (Gyuris, 2009: 162). Ilyenkor a beszélő ki szeretné emelni a kizárólagosságot, egyfajta javító kontextust ad. Ezek a példák nem összekeverendők a mondat főhangsúlyát viselő diskurzusjelölő partikulával.

(12) A: János három cikket is elolvasott?

B: János CSAK | HÁrom cikket olvasott el.

A (12) párbeszédet úgy értelmezhetjük, hogy A kíváncsi rá, hogy János legalább három vagy több cikket elolvasott-e, mire B nyomatékosítja, hogy csak és kizárólag hármat olvasott, nem többet. Fonológiai jelölésekkel a mondat a következőképpen néz ki:

(13) János ^ˈcsak ^ˈhárom cikket olvasott el.

A *csak* egy félig eső kontúrt alkot, ám a *há-* szótagot is kiemeli a beszélő, így egy *upstep* segítségével megemeli az eső terminális kontúr kezdetének magasságát.

A logikai *csak* tipikusan ugyan nem hordoz magában pragmatikai többletjelentést, de kontextustól függően mégis társíthatunk hozzá ilyen értelmezést is. Ez az (5) példában már említett, É. Kiss (2006) által skaláris-értékelő *csak*-nak nevezett változat. A partikula egy skálát jelöl ki, amelyen a fókuszált elem a maximálisnál alacsonyabb fokon helyezkedik el:

(14) Csak az ^ˈöcsém köszöntött ^ˈfel a ^ˈszülinapomon.

Azon felül, hogy azt mondjuk, az öcsém köszöntött fel, és senki más, kiolvashatjuk belőle azt is, hogy volt egy magasabb elvárásom, miszerint a párom fog felköszönteni, aki a lehetséges felköszöntők „ranglétráján” magasabb státuszban van az öcsémnél. Ez az elvárásom nem teljesült, mivel csak az öcsém köszöntött fel – aki egyébként minden évben megteszi, így ez nem ér akkora meglepetésként. Az öcsém tehát alacsonyabb presztízsű eleme a skálának, mint a párom. Ezt a jelentéstöbbletet az intonációval is tudjuk érzékeltetni: az összetevő hatókörű logikai *csak*-hoz képest itt egyetlen eső terminális kontúr helyett több szótag is egy félig eső kontúrt hordozhat, ami Varga (2016: 62) szerint panaszkodó attitűdöt mutat.

A *csak* mirativitásáról⁵ Bende-Farkas is ír (2020: 266), miszerint a *csak* hozzájárulásában van egy „többre számítottak” jelentésmozzanat, ez is alátámasztja a partikula

⁵ Halm (2019) így definiálja a mirativitást: csodálkozást, hitetlenkedést, felháborodást kifejező.

értékelő jellegét. Ellenpárja a mirativitás dimenziójában a „még... is”, amely a ’több a vártnál’ jelentésmozzanatot tartalmazza:

(15) Még az öcsém is felköszöntött!

Ebben a kontextusban az öcsém olyan személy, aki általában udvariatlan, figyelmetlen vagy feledékeny, nem szokása kedvesen felköszönteni; most azonban mégis megtette, túlteljesítette elvárásaimat.

(16) Beküldtem a cikkemet az újságnak, és csak a legtapasztaltabb szerkesztő talált benne hibát.

A *csak*-nak ezt a rangsoroló jellegét használhatjuk pozitív kontextusban is (16). A példából érezhető, hogy itt az ellenkezője történik, mint a (14) esetében: a legtapasztaltabb szerkesztő egy magasabb státuszt képvisel a többi szerkesztőhöz képest, mondhatjuk, hogy ő a szerkesztők skálájának felső foka, a halmaz kiemelt eleme. Mivel csak ő talált hibát a cikkemben, ezt pozitívumként élem meg. A *csak* tehát mindkét végletet képes kifejezni (Pólya 2007). A mondat hangsúlyozása így egy, a *leg*- szótagon kezdődő terminális kontúrral jelölhető – a beszélő elégedett az eredménnyel, nincs szükség panaszkodó hangvételre (amit a ’¹’ jelez a (14)-ben).

3.2.2. Diskurzusjelölő

A diskurzusjelölőként funkcionáló *csak*-ra jellemző, hogy inverz vagy egyenes szórendű mondatban is megjelenhet azonosító-kirekesztő értelmezés nélkül, ellenben pragmatikai többletet hordoz magában. A *csak* mint diskurzusjelölő lehet hangsúlyos vagy hangsúlytalan.

Felszólító mondatokban található a *bátorító vagy fenyegető csak* (Fábricz 1986). Ekkor a partikula gyakran az ige és igekötő között hangzik el, és nem tudjuk ráhelyezni a mondat főhangsúlyát.

- (17) a. ¹Mindenki ⁰olvassa csak ⁰el a ¹könyvet!
b. ¹Menj csak ⁰el!
c. ¹Gyere csak ⁰ide!

Felszólítás esetében az ige kötőmódba kerül, az igekötője pedig utána hangzik el: inverz szórendű a mondat. A hangsúlyos partikulával ellentétben ez a típus nem a beszélő elméjének egy korábbi állapotára utal, hanem a hallgató (vagy az attól esetenként eltérő Ágens) elméjét mentalizálja: abból indul ki, hogy az nem akar megtenni valamit, (indokolatlan (17) vagy indokolt (17)) félelemből vagy dacból, a beszélő ezért biztatja a hallgatót a cselekvésre. Gyuris

(2008: 644) is tárgyalja ezt a bátorító vagy fenyegető jelentést, azonban ő ige előtt megjelenő hangsúlytalan *csak*-kal:

- (18) a. Csak \fogadd el!
b. Csak ^jöjjön ide!

„[A fenyegetés esetében] a *csak*-ot követő mindegyik szóra erős hangsúly esik, és a mondat karakteres emelkedő-eső dallammal zárul (18b), [a bátorítás esetében] viszont egyedül a *csak*-ot követő szó hangsúlyos, és a mondat ereszkedő dallamban végződik” (18a) (Gyuris, 2008: 644). Ezek alapján, míg a bátorító mondatok a kijelentőre jellemző alapintonációval hangzanak el (18a), addig a fenyegetőké az eldöntendő kérdő intonációjához hasonlatos (18b) (vö. Varga (in prep., 10.3.3.). A példákából látszik, hogy akárcsak a logikai típusok, úgy ez a *csak* is több pozícióban megjelenhet a mondatban.

Az óhajtó mondatokban hasonló módon a hangsúlytalan diskurzusjelölő jelenik meg. Általában a *bár* és *bárcsak* partikulák a velejárói, amelyek kifejezik a vágyakozást az ige feltételes módja mellett. Azonban a *csak* képes arra, hogy ezt a két szót bizonyos helyzetekben kiváltsa, az óhajtó partikulák nélkül is teljes értékű óhajtó mondatot hozzon létre. A *csak* azonban jellemzőbben inverz szórendű mondatokban bukkan föl (19c,d), míg a *bár/bárcsak* szigorúan egyenes szórendű mondatban (19a,b). Ahogy a felszólításnál, úgy itt is állhat az ige és igekötő között (19e,f). Nem helyezünk rá erős hangsúlyt.

- (19) a. \Bárcsak \elállna az \eső!
b. *?Bárcsak állna el az eső!
c. *?Csak elállna az eső!
d. Csak \állna ⁰el az \eső!
e. Csak \olvasná ⁰el \Péter a \könyvet!
f. \Péter ↑\olvasná csak ⁰el a \könyvet!

Fontos megjegyezni, hogy a *csak* diskurzusjelölőként egyedül abban az esetben tud megjelenni ige és igekötő között, amikor kötőmódú vagy feltételes módú ige szerepel a mondatban. Kijelentő módú ige esetében a beékelődő *csak* logikai szerepű (20):

- (20) a. A \boltba megyek csak el.
b. A \cikket írtam csak meg.

A diskurzusjelölő *csak* hangsúlyos változata az eddigiekkel ellentétben tipikusan⁶ egyenes szórendű mondatokban szerepel főhangsúllyal, és pragmatikai többletjelentést hordoz magában. Egyedisége abban rejlik, hogy előzetes elvárásokra, múltbéli tudásra és vágyakra épít, amelyeknek a jelenre gyakorolt hatása van, ez befolyásolja a kijelentésünket.

Egy szépirodalmi példa Bodor Ádám (2019) *Sehol* című kötetéből szépen illusztrálja a partikula működését:

- (21) a. „Azt mondta, (...) talán már a közeli napokban keresni fog minket egy suttyó kis fickó, Hekknek hívják, szegénynek nemrég meggyűlt a baja a környéken néhány emberrel, végül a pandúrokkal is, ezért most egy ideig bújtatni kellene a telepen.” (42.)
- b. „(...) még aznap berendeztem Hekknek az istálló padlásán egy kis kuckót, ahol majd meghúzhatja magát.” (45.)
- b'. „Közben nemhogy néhány nap, de talán egy-két hét is eltelt, és Hekk nem jött.” (45.)
- c. „A végén aztán csak megjött. Már épp karácsony valamelyik előnapja lehetett...” (45.)

A fenti szöveg érzékelteti, hogy a különböző időpillanatokban különböző végkimenetel volt kilátásban. A *csak* előhívja elménkben a korábbi elvárásokat és a lehetségesnek tartott kifejeleteket, ezekre utal vissza. A (21a) szövegrészben számítanak Hekk érkezésére, akit bújtatni kell, láthatóan mindenki felkészült erre (21b). Ám valamivel később, a (21b') szöveg szerint mégsem érkezett meg annak ellenére, hogy vártak rá. Végül mégis megérkezik, a *csak* pedig rámutat a (21c) részletben, hogy korábban korántsem volt ilyen biztos ez a befejezés. A dolgozat későbbi fejezeteiben ennek a típusnak a részletesebb elemzésével fogok foglalkozni.

Ha pusztán a *csak*-ot tartalmazó mondatot tekintjük, annak hangsúlymintázata többféleképpen leírható. A mondatban megjelenő topik típus ugyanis többféle intonációt is lehetővé tesz, amely párhuzamba állítható Varga (in prep.: 40) példájával:

- (22) A: Elmentek áprilisban a tengeri utazásra?
B: i. ^VNem, | áprilisban \lakást vettek.
ii. ^VNem, | /áprilisban | \lakást vettek.

⁶ Ez a típus felbukkanhat ugyan inverz szórendű mondatban is, de ekkor nem a *csak* váltja ki ezt a szórendet. Ezekben az esetekben arról van szó, hogy egy eleve fókuszos mondatnál kombinálódik a diskurzusjelölő, esetleg tagadott a mondat.

iii. ^ˈNem, | ^ˈáprilisban ^ˈlakást vettek.

Ebben az esetben a topik (*áprilisban*) tehát lehet hangsúlytalan (i), viselhet emelkedő hangsúlyt (ii), vagy félig eső intonációt (iii). Mindezt egy eső terminális kontúr követ, ahol pedig szükséges, egy vízszintes vonal jelzi a szünetet. Bodor Ádám mondatán ez a következőképpen jelölendő:

- (23) i. A végén aztán ^ˈcsak megjött.
ii. A ^ˈvégén aztán | ^ˈcsak megjött.
iii. A ^ˈvégén aztán ↑ ^ˈcsak megjött.

Mindhárom variációban közös, hogy az eső terminális kontúr a *csak* szón kezdődik, ezzel hangsúly helyeződik rá – ellentétben a korábbi típusokkal. Ez tehát a metakognitív *csak* általános hangsúlyképlete, függetlenül az előtte elhangzó topik intonációjától.

3.2.3. Információmegtagadó

Említendő még egy *csak* típus, amelynek a logikai *csak*-ra jellemző azonosító-kirekesztő jelleget és szűkfókusz-értelmezést nem tulajdoníthatunk, hiszen önmagában áll egyszavas mondatként (24). Az alapvető diskurzusjelölő-definíciónak megfeleltethető, mivel proposicionális tartalomra, igazságértékekre nincsen hatással, azonban ebbe a kategóriába sem sorolható be maradéktalanul: inkább a tágabban értelmezett pragmatikai jelölők közé tartozik.

- (24) A: Miért adtad kölcsön a fűnyírónkat a szomszédnak?
B: ^ˈCsak!

Ebben az esetben a *csak*-nak stratégiai szerepe van a dialógusszervezésben, a hallgató egyértelműen jelzi a feladó felé, hogy nem áll szándékában ideális címzettként közreműködni a kommunikációban. Megtagadja az információ átadását, kitér a válaszadás elől⁷. A legtöbb pragmatikai jelölő funkciója megragadható a feladói szerep kifejtésén belül, nem kell feltétlenül feladót és beszélőt, hallgatót és címzettet is feltételezni a definícióhoz. Ez a típus éppen ezért meglehetősen eltérőnek tűnik a feladói érzelmeket vagy más modalitást kifejező pragmatikai jelölőkhöz képest, mivel itt a címzetti profil is szükségszerűen megjelenik az értelmezésben. Ezen a ponton fontos megjegyezni azt is, hogy a beszélő/feladó, valamint hallgató/címzett fogalmak között különbséget kell tenni; a feladó, illetve a címzett egy-egy választott szerep,

⁷ Az információátadás elutasítása a klasszikus pragmatika felfogásában úgy is értelmezhető, mint a Grice-i maximákkal való együtt nem működés (Grice 1975).

amelyet a beszélő és a hallgató saját döntése alapján felvehet, vagy akár el is utasíthat (Oishi 2016).

Maga a *csak*-típus tehát nehezen meghatározható, mivel a korábban megadott szempontok szerint nem besorolható egyik nagyobb csoportba sem; lényege épp abban rejlik, hogy önmagában van, és „nem mond semmi mást” azon felül, hogy használója nem hajlandó mondani semmit. Kollokálódhat más partikulákkal – például a *hát*-tal –, ez nem változtatja meg jelentését, ahogy a (25) példa mutatja. Fontos azonban, hogy igazságfeltételeket tartalmazó elemek nem társíthatók hozzá.

(25) A: Miért ittrad meg a tejet?

B: Hát \csak!

A (25) példából az látható, hogy a főhangsúlyt akkor is megőrzi az információmegtagadó *csak*, amennyiben más diskurzusjelölő társul hozzá. A mutatott esetben például a *hát* hangsúlytalan előkészítő kontúrnak tekintendő, míg a *csak* az eső terminális kontúr része. Az élőbeszédben ehhez a partikulához társíthatók gesztusnyelvi elemek, mint például a jellegzetes vállrándítás (NB: a gesztusokat önmagukban is felfoghatjuk olyan pragmatikai jelölőkként, amelyeknek éppoly pontos leírás jár, mint a hangsor formájában megvalósuló pragmatikai jelölőknek).

3.2.4. Összegzés

Az eddigiekben megismerhettük a *csak* különböző típusait, amelyeket a kutatómunkám során feltérképeztem. Fő szempontjaim az azonosító-kirekesztő értelmezés megléte, a partikulát tartalmazó mondat szórendje, a partikula pragmatikai hozzájárulása és hangsúlyossága volt. Ezen négy tulajdonság alapján egy skálát állítottam fel a típusokból, amelyet az 1. táblázat szemléltet. A példák minden típus esetén szemléltetik a hozzájuk tartozó jellegzetes intonációs mintázatot Varga László (in prep.) rendszere alapján.

Típus	Azonosító-kirekesztő értelmezés	Inverz szórend	Pragmatikai kontribúció	Hangsúly	Példa
Propozíció hatókörű	✓	✗	✗	✗	Csak \benézett az öcsém.
Összetevő hatókörű	✓	✓	✗	✗	Csak az \öcsém jött el.
Skaláris-értékelő	✓	✓	✓	✗	Csak az \öcsém jött \el. (Nem a párom.)
Bátorító/fenyegető	✗	✓	✓	✗	\Gyere csak \el! / -Gyere csak ^ide!
Óhajtó	✗	✓	✓	✗	Csak \jönne \el az \öcsém!
Metakognitív	✗	✗	✓	✓	\Csak eljött az öcsém!
Információmegtagadó	✗	–	✓	✓	A: Miért nem jöttél? B: \Csak!

1. táblázat: A csak szócska különböző típusai.

A citromsárgával jelölt első három típus tartozik a logikai partikulák körébe, amelyek mind azonosító-kirekesztő értelmezéssel bírnak. A specifikusabb összetevő hatókörű változatnál megjelenik az inverz szórend, míg a skaláris-értékelő változat már pragmatikai kontribúcióval is hozzájárul a mondathoz.

A következő három típus a diskurzusjelölők csoportjába tartozik: az azonosító-kirekesztő értelmezés eltűnik, helyette minden esetben pragmatikai többletet hordoznak magukban. A felszólító mondatokban megjelenő bátorító/fenyegető, és az óhajtó mondatok *csak*-ja a mondatmodalitások sajátosságából adódóan inverz szórendű mondatokban figyelhetők meg. A metakognitív *csak* ezzel szemben tipikusan egyenes szórendű mondatokban szerepel hangsúlyosan. Említendő különbség, hogy míg a hangsúlytalan *csak*-ok látszólag szabadon mozoghatnak a mondaton belül, az intonációs mintába szabadon képesek kliticizálódni, addig a hangsúlyos metakognitív *csak* szintaktikai pozíciója, és ezzel az intonációs mintában elfoglalt helye kötött.

Végezetül a pirossal kiemelt információmegtagadó *csak* egyedülálló pragmatikai jelölő, amely egyszavas, legfeljebb egy diskurzusjelölővel kiegészített mondatban szerepel. Emiatt a mondat szórendjének kérdése irreleváns. Sajátos pragmatikai értelmezése van, és hangsúlyos.

4. A metakognitív *csak*

Ebben a fejezetben az általam metakognitívnek nevezett hangsúlyos, diskurzusjelölői szerepet betöltő *csak*-kal foglalkozom részletesen. A metakogníció fogalmával elsősorban pszichológiai területeken találkozhatunk. Egyik neves kutatója John Flavell, aki kétféle jelenségre is használja e fogalmat. Egyfelől arra a tudásra, mely a saját kognitív folyamataink működtetésére és eredményeire irányul, másfelől pedig a saját tudás működtetésének szabályozására, az önszabályozó mechanizmusokra (Flavell, 1979). Nyelvészeti megközelítésben itt úgy értendő, hogy beszélőként tudatában vagyunk a korábbi elvárásainknak, korábbi gondolatainknak bizonyos eseményekkel kapcsolatban, és nem csak hogy erre alapozzuk kijelentéseinket, de a diskurzusjelölők által hangot is adunk neki a megnyilatkozásunkban.

A hangsúlyos, diskurzusjelölő *csak* – mint megtárgyaltuk – nem új információt vagy azonosító-kirekesztő értelmezést hordoz magában, inkább egyfajta érzelmi töltetet és pragmatikai többletet. Egyenes szórendű mondatokban szerepel és hangsúlyos (Gyuris 2009, (161), (162), (171)):

- (26) a. \Csak mindenki megérkezett.
- b. (De) \Csak megnézem.
- c. \Csak nem választották meg!

A (26) példákban érzékelhető, hogy minden helyzetben volt a beszélőnek egy előzetes vélekedése a végkimenetelről, amivel kapcsolatban egy ponton elbizonytalanodott. A *csak* típus vizsgálata során három mentális állapotot feltételeztem a beszélői elmében, amelyekre az alábbi megnevezéseket használom:

- (I.) **Tézis:** a kiinduló állapot, amikor egy vélekedés megfogalmazódik;
- (II.) **Antitézis:** a tézisben megfogalmazottaktól eltérő vélekedések keletkeznek, a tézistől eltérő időben;
- (III.) **Referenciaidő:** a kinyilatkoztatás ideje, ami a tézis idősíkjában fennálló vélekedés megerősítését, és/vagy beteljesülését fejezi ki.

Ez a három pont feltételezhető minden metakognitív *csak* intenzionális profiljában. Ugyanakkor a beszélő tudásától, vágyaitól függően lehetnek bizonyos eltérések a partikula használatában: különböző szempontokból kiindulva többféleképpen is csoportosíthatjuk a metakognitív *csak*-okat.

Az első ilyen lehetőség az időbeliség. A tézis-antitézis-referenciaidő sorrendje elsőre kötöttnek tűnhet, és némely esetben így is van: a *csak kronologikusnak* tekinthető, amennyiben

a három idősík jól elkülöníthetően, egymás után következik be a fentiek szerint. A (26c) mondat alapján jól levezethetjük: egy hónappal ezelőtt a kezdő politikus látszólag esélytelen volt ellenfelével szemben. Pár hétre rá „beindult a szekere”, egyre több választót nyert magának, komoly esélyesnek tűnt az elnöki posztra. A mai napon azonban kihírdették a választási eredményeket, amelyek végül is a kezdeti esélytelenségét igazolták be. Ez a típus a metakognitív *csak* legtisztább, legjobban leírható megnyilvánulása. Ilyenkor a beszélő általában egy már beteljesült eredményt konstatál.

A mindennapi használatban gyakran előfordulhat olyan eset, ahol a tézis-antitézis sorrendje nem egyértelműen megragadható: könnyedén felcserélődhetnek, sőt, szinte párhuzamosan is felbukkanhatnak a beszélői elmében. Ebben az esetben *nem-kronologikus*, vagy *neutrális* a *csak* időbelisége. Ilyen típus általában akkor bukkan fel, amikor a beszélőt valamiféle hezitálás jellemzi: az eredmény még nem következett be, csak erősen vágyakozik rá, megnyilatkozása érzelmi indíttatáson alapul; vagy az eddigi tudása és tapasztalatai alapján következtetéseket von le a valószínűsített eredményről. Ekkor az események még a felkészülési szakaszban járnak; ezt jelzi az igeidő is.

(27) Na, \csak lesz eső!

A (27) példában a beszélő a korábbi tapasztalataira hagyatkozva tesz kijelentést a várható időjárásról. Korábban volt két ellentétes vélekedése, amelyeknek időbeli sorrendje irreleváns: egyszer úgy tűnt, a sötét felhők elvonulnak és kisüt a nap, az időjárásjelentés azonban esőt jósolt. Ezekre az információkra alapozva magabiztosan jelenti ki az eső érkezését, ahogy kinéz az ablakon. Az eredmény azonban még nem következett be, tehát nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a beszélőnek igaza lett-e.

Ezek az árnyalatnyi különbségek a metakognitív *csak*-ok között nem mindig egyértelműek vagy jól elkülöníthetők. A dolgozatnak nem célja pontos határvonalakat szabni közöttük, pusztán a partikula leírásának árnyalása, annak megmutatása, milyen különféle helyzetekben használható.

5. Pragmaszemantikai elemzés

Az eddigiekben láthattuk, a metakognitív *csak* hogyan különül el fonológiai szempontból a többi típustól, illetve, hogy a beszélő elméjében milyen változások játszódnak le a partikula használatakor. A megjelenő három időpillanat, és a beszélő tudásállapotainak és vágyainak pontos feltérképezéséhez és leírásához egy formális vizsgálattal juthatunk el. A következő fejezet ezzel foglalkozik: először bemutatom a *ReALIS – Reciprocal and Lifelong*

Interpretation System – modellt az 5.1. alpontban, amely segítségével aztán 5.2. alatt mondatmodalitásonként vizsgálom a *csak* viselkedését.

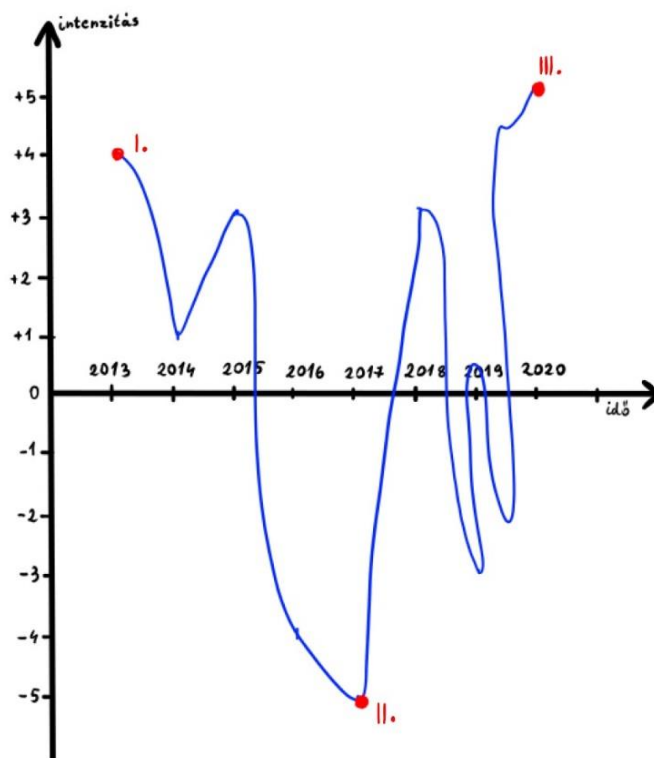
5.1. A *ReALIS* modell ismertetése

Az emberi kommunikáció során létrejövő mentális állapotok feltérképezésére és ábrázolásra alkalmas modell a *ReALIS* (Alberti 2011, Alberti et al. 2019), amely a hallgató és beszélő (kommunikációs kölcsönhatásokból adódóan dinamikusan változó) tudását, vágyait és szándékait meg tudja ragadni. A beszélői és hallgatói elmét, valamint a feladói és címzeti konvenciókat ugyanazon formalizmussal írja le (l. 3.2.3). Arra épít, hogy a kommunikáció során az emberek mentális állapota folyamatosan változik, és egymás állapotait kölcsönösen megpróbáljuk felmérni, értelmezni; lényegében az emberi elme modellezésére törekszik. Ezeket a mentális állapotokat igazságértékekkel is jellemzi: az igaz és hamis érték mellett bevezeti az információhiányt, illetve az információval kapcsolatos részleges bizonyossági fokozatokat is. A *ReALIS* olyan eszközt kínál, melynek segítségével jellemezhetjük a különféle modalitásokat, és hogy azok milyen fokozatban és kinek tulajdoníthatók a beszédrésztevők közül – ezen elemzési eredmények más elméleti keretek számára is érdekesek lehetnek.

A *ReALIS* modell formalizmusának megértéséhez elengedhetetlen, hogy ismerjük a képleteket alkotó alapfogalmakat és jelöléseket. A kisbetűs jelölés megmutatja az aktuális mentális állapot tulajdonosát: a beszélő (*i*), a hallgató (*u*: you), vagy pedig egy harmadik (*o*: other), kívülálló személy jelzése. Ezeket nagybetűk követik, melyek a résztvevők attitűdjét jelzik – ez lehet vélekedés (*B*: belief), vágy (*D*: desire), szándék (*I*: intention), vagy autoritás (*A*: authority). Ezek a címkék rekurzívan egymásra építhetők. Hogy a mentális állapotok milyen időpillanatban következtek be, azokat a modell nyilakkal jelzi, lefelé mutató a múlt ($\downarrow$), felfelé mutató a jövő ($\uparrow$), a jelen pedig jelöletlen. Fontos komponens még az intenzitásértékek megadása. A *ReALIS* erre egy 11 fokú –5-től +5-ig terjedő skálát használ, amellyel a mentális állapotok bizonyossági fokát képes megadni. Illetve az értékek bizonyos szintű ingadozásának megmutatására használja a (') jelzést, amely megengedi a megadott irányba való lehetséges elmozdulást a skálán. Így a [*iB*='+4] képlet a következőképpen értelmezhető: majdnem teljesen biztosan tudok valamit. Ezek tehát a *ReALIS*-formalizmus megértésének alapkövei.

A *csak* idősíkjai mögött álló információállapot-változás általában egy dinamikus folyamat, a változás fokozatosan, több lépésben megy végbe, míg a vélekedés intenzitása el nem éri azt az értéket, ahonnan már nem csökken tovább. A folyamat időbeli kezdő- és végpontja mellett azt a szélsőértéket tekintjük antitézisnek (a megnyilatkozás során), ami

ellentétes polaritású az azonos polaritású kezdő- és végponttal, avagy a tézissel és referenciaidővel. Tehát valóban egy, a beszélő elméjében tetszőleges hosszúságú időtartam alatt végbemenő folyamatról van szó, amelynek három pontja kiemelt szerepet kap a partikula intenzionális profiljában. Mindezt egy sokszor „hullámzó” grafikonon is szemléltethetnénk: a beszélői elmetörténet fel-le ívelő vonalán három pont emelkedik ki, ez a három pont fogja alkotni a feladói konvenciót.

1. ábra: A metakognitív csak mögött álló beszélői elmetörténet ábrázolása grafikonon, kiemelve a feladói konvenciót alkotó három pontot: I. tézis, II. antitézis, III. referenciaidő.

Az ábrához alkothatnánk egy történetet, amelyben a beszélő egy fiatal nő, akinek párja disszertációt készül írni. 2013-ban lelkesen nekilát a munkának, ez lesz a kiinduló tézis állapot. A következő évre csökken a lelkesedése, de még mindig dolgozik rajta változó intenzitással; 2015-ben aztán fokozatosan alábbhagy a lendület (összeveszett majd kibékült párjával, sokat kell dolgozni a megélhetésért és nem marad ideje írni, stb). A mélypont 2017-ben éri, amikor gyermeke születik. Ekkor teljesen lemond a doktori disszertációról, ez jelenti majd az antitézis pontját. Később visszatér lelkesedése, bár újabb ingadozásokkal, +3 és -3 között oszcillál a határozottsága. Egy ponton aztán áttörést ér el, és sikerül addig küzdenie, hogy befejezze a munkát, eléri a jelenben a +5 állapotot. Ekkor hangozhat el párja szájából – aki mindvégig

tisztában volt ezekkel az ingadozásokkal – egy ilyen mondat: „Csak megírta azt az átkozott disszertációt!”

Ez a dinamikus változás tehát minden *csak*-os mondat háttérében ott áll, jóllehet a profilban csak a három pont fog szerepelni. Ennek formális szemléltetésére alkalmas a korábbi (21) példa Bodor Ádám novellájából, amelynek *ReALIS* elemzése a következő:

- (28) a. „Azt mondta, (...) keresni fog minket egy suttyó kis fickó, Hekknnek hívják, (...) egy ideig bújtatni kellene a telepen.” (42.)
I. $iD\downarrow\downarrow = -4$
II. $iB\downarrow\downarrow oA\downarrow\downarrow oI\downarrow\downarrow iI\downarrow\downarrow = +5 +5 +5 +5$
III. $iB\downarrow\downarrow = +4$
- b. „(...) még aznap berendeztem Hekknnek az istálló padlásán egy kis kuckót, ahol majd meghúzhatja magát.” (45.)
I. $iB\downarrow = +3$
II. $iB\downarrow = +2$
III. $iB\downarrow = +1$
...
„Közben nemhogy néhány nap, de talán egy-két hét is eltelt, és Hekk nem jött.” (45.)
IV. $iB\downarrow = -4$
- c. „A végén aztán csak megjött.” (45.)
 $iB = +5$

A beszélő és hallgató figyelme egy *e* eventualitásra irányul, amelyben (28a) a tézis idősíkját ábrázolja, a legkorábbi időképet ($\downarrow\downarrow$). A (28aI) szerint a beszélőnek nem volt vágya, hogy a vendég megérkezzen, ezt a -4 jelölés mutatja. A (28aII) tovább finomítja a referensek mentális állapotait, és megmutatja, hogy a beszélő vélekedése szerint (iB) egy külső személynek szándéka volt (oI), hogy ő hajlandó legyen befogadni (iI), bújtatni a vendéget. Sőt, a harmadik személynek autoritása (oA) volt ezt elvárni a beszélőtől. Mindennek eredményeként jön létre (28aIII) állapot, amikor a beszélő $+4$ intenzitással úgy véli, jönni fog a vendég, annak ellenére, hogy saját vágya ezzel ellentétes. Ez a tézisállapot megalapozása a feladói profilban [$iB\downarrow\downarrow = +4$], amelyre egy metakognitív *csak*-os kifejezésben a partikula utal.

A (28b) tartomány az antitézis idősíkját ábrázolja ($\downarrow$). Ebben a szakaszban a vélekedés intenzitásának dinamikus alakulását követhetjük végig, ahogy a beszélő véleménye fokozatosan változik a tézisben megszületetthez képest – egy darabig még számít a vendég érkezésére, de ahogy egyre több idő telik el, egyre inkább úgy tűnik, az nem fog eljönni. A szélsőséges ellenpont, ahonnan a vélekedés erőssége már nem változik tovább, fogja a

reprezentációkban az antitézist uraló mentális állapotot jelezni (28bIV). A példában ez az ellenpont teljesen ellentétes a tézissel (−4), bár természetesen lehetséges volna, hogy az érték pozitív tartományban maradjon.

Végül (28c) a referenciaidő, a megnyilatkozás ideje, amely már csak egyetlen mentális állapotot ragad meg, ez pedig azt mutatja, hogy a beszélő vélekedése újra pozitív tartományba került, vagyis megvalósult a (28a) tézisben született feltevés. Méghozzá egy erősebb, a „nem jelölt” kijelentésekre jellemző maximális (+5) intenzitással: Hekk, a vendég mégis megérkezett.

A metakognitív *csak* megjelenésének a hátterében ilyen és ehhez hasonló beszélői mentális állapotok állhatnak, amelyekre egyéb körülmények is befolyással lehetnek.

5.2. A metakognitív *csak* vizsgálata

Mint bármely partikulát, a hangsúlyos diskurzusjelölő *csak*-ot is célszerű különféle helyzetekben megvizsgálni. Az alábbi alpontokban sorra veszem, miként jelenhet meg különböző modalitású mondatokban, eltérő személyű ágenssekkel, jelen és múlt idejű ige mellett, illetve negációval. Minden esetben megvizsgálom, milyen érzelmi- vagy jelentéstöbbletet hordoz magában, és miben térhet el az eddig felvázolt általános konvenciótól. A cél a feladói profilként azonosítható közös elemek feltárása. Az 5.1. pontban ismertetett *ReALIS* modell mellett továbbra is jelölöm Varga László kontúr alapú rendszere alapján a hangsúlymintázatokat.

A modellben Alberti et al. (2019) leírták a különféle mondattípusok intenzionális profilját: láthatjuk például, hogyan értelmeződik egy egyszerű kijelentő mondat a *ReALIS* rendszerén belül.

Célorientált mentalizáció	Kijelentő	Felszólító	Eldöntendő kérdő
e-re: iB	$\underline{iB}=+5\alpha$	$\underline{iB}=-5\gamma$	$\underline{iB}\in''0''$
$\underline{iBuB}\in''+5$	$\underline{iBuB}\in''0''$	$\underline{iBuB}=-5\bullet\gamma$	$\underline{iBuB}=\beta' \in 5$ $\underline{iBuBiB}\in''+5\bullet+5\bullet''0''$
$e'-re, \dots \bullet W,$ $r \in R \subseteq \{i, u, o\},$	$W=\underline{uB}\uparrow$	Default: $e'=\underline{re}e$	$W=\underline{iB}\uparrow$
$(\Sigma \underline{iB} \cdot \underline{rD}) / (5 \cdot R) \in''+5$	$\underline{iBrDuB}\uparrow=5\beta$	$e'-re: \underline{iBrD}$	$\underline{iBrDiB}\uparrow \in 5$
$e''-re: \underline{iIuI}\uparrow \in''+5\bullet+5$	$\underline{iIuI}\uparrow \underline{uB}\uparrow=\alpha$	$e''=e-re: \underline{iIuI}\uparrow$	$\underline{iIuI}\uparrow \underline{iB}\uparrow=\beta'$

2. táblázat: A három major mondattípus intenzionális profilja Alberti et al. (2019) alapján, az autoritási profilelemek nélkül.

Impulzusészlelő tudatállapot	Felkiáltó	Óhajtó	Kérdő
$\underline{iX}=+5\alpha$, ahol $X=B$ vagy $X=D$	Hangsúlyos / <i>jé</i>	<i>bárcsak</i>	<i>vajon</i>
	$\underline{iB}=+5\alpha$	$\underline{iD}=+5\alpha$	$\underline{iDiB}\uparrow=5\gamma$
	$\underline{iB}\downarrow \in \alpha^*$	$\underline{iB} \in \alpha^*$	$\underline{iBiB} \rightarrow \underline{iB} \in''0''$
	$\underline{iA} \in 0''$	$\underline{iA} \in 0''$	$\underline{iAiB}\uparrow \in 0''\bullet\gamma$
	$\underline{iD} \in'5 / \underline{iD} \in 0'$		

3. táblázat: Három minor mondattípus intenzionális profilja, Alberti–Kleiber–Kárpáti (2017) javaslatának továbbfejlesztéseképpen.

A *célorientált mentalizáció* címszó alatt látható a feladó vélekedése az *e* eseményről. Alatta a feladó címzetti tudásról való vélekedése, amely pozitív tartományban mozog. Ezt követi egy másodlagos, e^8 eseményre irányuló vélekedés, amely a vágyakozás irányát adja meg és a következő sort, a vágyak dimenziójának értelmezését készíti elő; az itt megjelenő *r* elem azt jelzi, hogy a vágyat a megnyilatkozástól függően bárkinek tulajdoníthatjuk (*i*, *u*, *o*). A legutolsó sor a szándékokat jeleníti meg. Hogy mindez hogyan jelenik meg az adott mondattípusok esetében, és a csak milyen változásokat okoz, azt a következő alpontokban fejtem ki.

5.2.1. Kijelentő mondatok

A metakognitív *csak*-ot tartalmazó mondatokban mindig van valamiféle érzelmi involváltság, öröm vagy bosszúság. A jelen síkon történő ráeszmélés és reflektálás a múltra spontán felkiáltásként értelmezhető, így az eredetileg kijelentő mondatok is felkiáltássá válnak a

⁸ Az e' egy e eseménnyel kapcsolatos, de egyéb összetevőkre vonatkozó párhuzamos esemény.

metakognitív *csak* jelenlétében. Tekinthesük úgy, hogy a bemeneti állapot egy kijelentő mondat, amelyhez a *csak* olyan érzelmi többlettel járul hozzá, hogy az felkiáltóvá válik a kimeneti állapotában. Ez nem keverendő össze azzal az esettel, amikor egy eleve felkiáltó mondathoz járul hozzá a *csak*: erről röviden az 5.2.4.1 alatt lesz szó.

(29) Péter \csak elolvasta a könyvet!

A partikula felidézi elménkben a korábban már ismertetett három idősíkot, ezek eseményeit fejezi ki a mondat a múltból indítva egészen jelen állapotig. Volt egy vélekedésünk a múltban, hogy Péter elolvassa a könyvet; ezután úgy tűnt, hogy ez nem fog beteljesülni, Péter nem mutatott hajlandóságot a cselekvésre; végül a jelenben, a beszédidő pillanatában konstatáljuk, hogy megtette. Formalizálva a következőképpen ragadhatjuk meg a mondatot:

(30) I. $iB \downarrow \downarrow \in '+4'$

II. $iB \downarrow \in -5''$

III. $iB \in +5$

A 4. táblázat megmutatja, hogyan módosítja a metakognitív *csak* a kijelentő mondatokat:

Célorientált mentalizáció	Kijelentő	CSAK
e-re: iB	$iB = +5\alpha$	$iB \downarrow \downarrow > iB \downarrow < iB$ $iB \geq iB \downarrow \downarrow$
$iBuB \in ''+5$	$iBuB \in ''0''$	$iBuB \in +5$
e'-re, ...•W, $r \in R \subseteq \{i, u, o\}$	$W = uB \uparrow$	
$(\sum iB \cdot rD) / (5 \cdot R) \in ''+5$	$iBrDuB \uparrow = 5\beta$	$iD \downarrow \downarrow \sim iD \downarrow \sim iD \in '5$
e''-re: $iIuI \uparrow \in ''+5 \bullet +5$	$iIuI \uparrow uB \uparrow = \alpha$	<i>nincs eleve definiálva!</i>

4. táblázat: A kijelentő mondat intenzionális profilja Alberti et al. (2019) alapján, az autoritási profilelemek nélkül, kiegészítve a metakognitív CSAK kifejezés kimeneti profiljával.⁹

Az első sorban látható feladói vélekedés egy alap kijelentés esetén +5 értékű: meg van győződve annak érvényességéről, amit állít ($iB = +5\alpha$). A *csak* ehhez a profilelemhez hozzáteszi a három idősíkban fennálló vélekedések értékét is: általános érvényű megállapítás, hogy a tézisben született vélekedéshez magasabb érték társul, mint az antitézisben levőhöz; illetve az

⁹ Míg az alap kijelentő mondatra egyedül a 'Kijelentő' oszlop összes eleme érvényes, addig a *csak*-ra a 'CSAK' oszlop elemei, illetve a 'Kijelentő' oszlop nem áthúzott elemei is.

antitézis síkjában levő vélekedés a referenciaidőénél is alacsonyabb értékű. A referenciaidő értéke nagyobb vagy egyenlő a téziséhez képest.

Kijelentéskor a beszélő feltételezése, hogy a címzettnek nincsen tudása, vagy legalábbis alacsony a tudásának bizonyossági foka az *e*-vel kapcsolatban; a kijelentés azért lesz releváns a címzett számára, mert új információt tartalmaz ($iBuB \in "0"$). Látható azonban, hogy a kijelentő intenzionális profiljából tipikusan törlődik az az elem, hogy a beszélő vélekedése szerint a címzett tudása 0 értékű: a metakognitív *csak* használata azt implicálja, hogy mindkét félnek volt valamilyen tudása vagy szándéka a múltban a helyzettel kapcsolatban ($iBuB \in +5$) – van egy ún. közös alap '*common ground*'. Ez azt is jelenti, hogy a mondat preszuppozícióvá válik, nem hordoz új információt, így a címzetti szerep törlődik, csak hallgatója lesz.

A vágyak dimenziójában (4. sor) az látható, hogy egy alap mondat esetén a beszélő úgy véli, valakinek a vágya (rD), hogy a címzethez eljusson az információ. Ez a valaki lehet maga a beszélő, a címzett, vagy egy harmadik személy. Mivel a *csak*-os mondat mögött legfeljebb hallgatót feltételezünk címzett helyett, nem az információ átadására irányul a beszélő vágya, hanem az eventualitás bekövetkeztére. Ebben a dimenzióban is felvázolhatjuk a három idősíkot: a vélekedés mellett a vágyak is változhattak ugyan, de az eltérés elhanyagolható mértékű, a vágy intenzitása nagyjából megegyezik (ezt jelzi a hullámvonal). Természetesen az értéke lehet pozitív vagy negatív is.

Végezetül pedig a modalitás alaprofilja szerint a beszélőnek szándéka, hogy a címzettnek szándéka legyen befogadni az általa kínált információt ($iIuI \uparrow \underline{uB} \uparrow = \alpha$); a *csak* hatókörében törlődik ez a profilelem, nincs definiált szándékunk a nyilatkozattal.

A kapott képet tovább árnyalhatjuk, ha megváltoztatunk bizonyos paramétereket a mondatban. Ezzel egy adott mondat bizonyossági foka befolyásolható, illetve a vágyak konzisztenciája és iránya is. Tekintsük a (29) példamondat topik nélküli változatát más igeidőkkel, eltérő személyű ágensekkel, és negációval:

- (31) a. \Csak elolvasta a könyvet!
b. \Csak elolvassa a könyvet!
c. \Csak elolvastam a könyvet!
d. \Csak elolvastad a könyvet!
e. \Csak nem olvasta el a könyvet!

A (31a) mondat múlt idejű, így az esemény eredményszakaszában vagyunk, a beszélő ezt konstatálja. A vélekedése a helyzet alakulásáról a fentebb ismertetett séma szerint alakul; ugyanígy a vágya is konstans, végig pozitív vagy negatív (esetleg semleges) töltetű,

intenzitásában nincs jelentős változás. Ezzel szemben, mivel az ágens harmadik személyű, az ő vágyai feltehetőleg más mintázatot mutatnak: a beszélő vélekedésváltozása azon alapszik, hogy az ágens különböző időpillanatokban eltérő mértékben mutatott hajlandóságot az olvasásra. Az ágens vágyát ezért dinamikusan változónak, „hullámmódnak” tekinthetjük (amely a *csak* intenzionális profiljában nem jelent meg ugyan, hiszen az a beszélői elmét mutatja be, de hozzájárul a megnyilatkozáshoz). Hogy a hallgatónak fűződik-e valamilyen érdeke, vágya az esemény bekövetkezéséhez, az nem mindig egyértelmű, függ az adott helyzettől. Amennyiben a válasz igen, úgy a hallgató vágya is konstans értékkel rendelkezik.

A (31b) mondat esetében a cselekmény még a kumulatív szakaszban jár, nem tapasztalunk konkrét eredményt a referenciaidőben sem – azonban már belépett a felkészülési szakaszba. Ez az a fajta hezitatív metakognitív *csak*, amely erős érzelmi indíttatásra, vagy tényekre és tapasztalatokra alapozva jelenik meg. Jövő idejű mondatnál hasonló tapasztalhatnánk.

A (31c) mondat első szám első személyű ágenssel hangzik el: az ágens tehát egybeesik a beszélővel. Ez azt is jelenti, hogy a beszélő a három idősíkon átívelő vélekedésváltozását arra alapozza, hogy saját vágyai sem voltak konstansok, kisebb-nagyobb kilengés mehetett végbe bennük. A hallgató vágyai azonban ugyanúgy változatlanok. Egy első személyű mondathoz társíthatjuk azt a plusz jelentést, hogy a beszélő büszke az elért eredményre, egyfajta visszajelzést ad saját maga és a környezete számára – vagy ezzel ellentétesen, amennyiben negatív értékű vágy áll a háttérben, kifejezhet bosszankodást is. Az érzelmi többlet fontos hozadék, hiszen a *csak* nélküli változat pusztán információközlés volna: „elolvastam a könyvet.”

Első szám második személyben az ágens a hallgatóval esik egybe, ahogyan azt a (31d) mondat prezentálja. Ezen esetben a hallgató vágyaiban feltételezünk ingadozást, míg a beszélő vágya konstans marad. Itt is feltételezhetünk olyan érzelmi töltetet, miszerint a beszélő elismeri az ágens teljesítményét, vagy éppen elégedetlenséget fejez ki. Bármelyik olvasat is aktiválódik a kontextus alapján, a mondat használata sokkal valószínűbb mindennapjaink során, mint a partikula nélküli változata: „Elolvastad a könyvet.” Ehhez hasonló kijelentésekkel elméletileg olyan információról fejezzük ki biztos tudásunkat, amelyről azt feltételezzük, hogy a címzett nincs birtokában. Ám mivel második személyű az ágens, így feltételezhetően ő is tisztában van vele, hogy elolvasta a könyvet, semmi újat nem mondunk számára; ilyen értelemben céltalan a kijelentés. Az alany páciensként vagy stimulusként megfelelő második személyben, mint a „Lefogytál” vagy „Tetszel nekem” mondatok esetében, de ágensként már kevésbé. Ha azonban használjuk a metakognitív *csak*-ot, utalunk a szándék intenzitásában bekövetkezett ingadozására a múltban, már egyáltalán nem tűnik furcsának vagy feleslegesnek a megjegyzés.

Végezetül a (31e) mondatban láthatjuk a tagadott változatot. Fontos, hogy a tagadás a predikátumra vonatkozik, nem magára a diskurzusjelölőre, így a tagadószó nem állhat a metakognitív *csak* előtt. A mondat inverz szórendű ugyan, de ezt maga a tagadás indokolja, a negáció kitölti az igemódosító helyét, így az igekötő hátra kerül. A mondatban megmarad a három idősíki, ám a tagadás miatt némileg más módon. Ebben a helyzetben azt jelenti, hogy volt egy olyan hiábavalónak tűnő vélekedésünk a címzettéről, hogy el fogja olvasni a könyvet. Egy közelebbi múltban úgy tűnhetett, mutat hajlandóságot ennek beteljesítésére, ám végül a kijelentés pillanatában megállapítjuk, hogy *csak* nem tette meg. A referenciaidőben megállapított eredmény tehát negatív.

A beszélő, hallgató és ágens vágyainak változása vagy változatlansága általában véve mindegyik mondatmodalitásban hasonlóképpen viselkedik.

5.2.2. *Felszólító mondatok*

A felszólító mondatok esetében az ige kötőmódba kerül, igekötője mögötte hangzik el, így inverz szórendű mondat jön létre. A (32) szemlélteti, hogy hangsúlyosan, metakognitívként is megjelenhet ilyen mondatban a *csak* (szemben az ige és igekötő között felbukkanó hangsúlytalan típussal, l. 3.2.2).

(32) \Csak olvassa el a könyvet!

Ez esetben úgy értelmezhetjük a korábbi elvárásokat, hogy valamikor a múltban felmerült, hogy a címzettnek el kellene olvasnia a könyvet (33I). Később aztán úgy tűnhetett, mégisincs szükség erre (33II). A kijelentés elhangzásakor a beszélő újra a legelső elképzelése mellett foglal állást, miszerint a címzett olvassa el a könyvet (33III). A mondat formalizálása:

- (33) I. $iI\downarrow\downarrow\in''+5$
 II. $iI\downarrow\in'0'$
 III. $iI\in+5$

A ReALIS elmélete szerint a felszólító mondat feladójának vélekedése egy *e* eseményről -5 értékű, tehát a dolog nem áll fenn ($iB=-5\gamma$); célja a felszólítással, hogy a hallgatóban olyan szándékot váltson ki, hogy ezt az értéket pozitívvá tegye ($e''=e-re: iIuI\uparrow$), vagyis hajtsa végre a cselekvést (vagy hasson a tőle különböző ágensre). Ha újra megnézzük a mondatok intenzionális profilját ábrázoló táblázatot, láthatjuk, a kijelentő és felkiáltó mondathoz képest felszólításnál a vélekedések helyett valóban a szándékok dimenziójában történik a változás,

amelyet a *csak* jelez. A beszélő vágyainak erőssége most is nagyjából egyenlő; ezúttal azonban mindenképpen pozitív értékű, mivel azt szeretné, hogy az *e* esemény bekövetkezzen.

Célorientált mentalizáció	Felszólító	CSAK
e-re: iB	$iB = -5\gamma$	
$iBuB \in ''+5$	$iBuB = ''+5\bullet\gamma$	
e'-re, ... $\bullet W$, $r \in R \subseteq \{i, u, o\}$,	Default: $e' = \mathbf{res}_e$	
$(\Sigma iB \cdot rD) / (5 \cdot R)$ $\in ''+5$	e'-re: $iBrD$	$e'-re: iD \downarrow \downarrow \sim iD \downarrow \sim iD \in '+5$
e''-re: $iIuI \uparrow \in ''+5\bullet+5$	$e'' = e-re: iIuI \uparrow$	$iI \downarrow \downarrow > iI \downarrow < iI$ $iI \geq iI \downarrow \downarrow$

5. táblázat: A felszólító mondat intenzionális profilja Alberti et al. (2019) alapján, az autoritási profilelemek nélkül, kiegészítve a metakognitív CSAK kifejezés kimeneti profiljával.

Fontos, hogy felszólító mondatban – vagy egyéb modalitású mondatokban – akkor beszélhetünk hangsúlyos, metakognitív *csak*-ról, ha az ige előtt áll; más pozícióban már a hangsúlytalan diskurzuspartikula bukkan fel (l. 2. pont).

Ahogy a kijelentőnél, úgy a felszólító mondatok esetében is vizsgálhatjuk, milyen változásokat idéznek elő a különféle ágensek és a negáció. Az igeidő megváltoztatása itt nem hozhat eredményeket, mivel a felszólítás inherensen magába hordozza a jövőre való utalást: azt akarom elérni, hogy szándékom legyen valamit megtenni a későbbiekben. Így ezek a mondatok múlt idejű igével agrammatikusak volnának.

- (35) a. $?^*\backslash$ Csak olvassam el a könyvet!
b. $\backslash$ Csak olvasd el a könyvet!
c. $\backslash$ Csak ne olvassa el a könyvet!

Első szám első személyű ágenssel – aki egyben a beszélő is – különös hangzású mondatot kapunk (35a). Előfordulhat, hogy valaki önmagát bátorítja, biztatja valamire, azonban ehhez nagyon specifikus kontextus szükségeltetik, különben furcsa a használata. A mondat úgy értelmezhető, hogy saját magamból szeretném kiváltani azt a szándékot, hogy megtegyek valamit. Ez a szándékom idővel enyhül, majd újra felerősödik. A *csak* ily módon való használata erősen intuícióellenes, tehát megállapíthatjuk, hogy az első személyű ágens nem ideális ágens, amelynek oka a mondatmodalitás alapprofiljából fakad.

Második személyű ágenssel teljesen jól formált mondat alkotható (35b). A felszólítás célja a meggyőzés, hogy a második idősíkból, avagy antitézisben megismert címzett szándékot

megváltoztassa. Akárcsak a kijelentő variánsnál, itt is az ágenssel egybeeső hallgató vágyai ingadoznak.

A negáció egy felszólító *csak*-os mondathoz hasonlóan járul hozzá, mint a kijelentőhöz (35c). Eleinte a beszélő szándéka az volt, hogy a címzett ne olvassa el a könyvet, ám egy pillanatban enyhülni látszott, hajlott a megengedés felé. A referenciaidőben visszatér kezdeti elképzeléséhez, a mondat tiltásként ismétli el a tézisben született véleményét.

5.2.3. Eldöntendő kérdő mondatok

A szócska korábban ismertetett viselkedése kérdőmondatokban is megfigyelhető. A *csak*-kal kiegészülő eldöntendő kérdő mondatokat úgy értelmezhetjük, mintha a beszélő visszakérdezne, mintegy megerősítésre várva.

- (36) a. [^]Csak felkelt?
b. [^]Csak megitta a kávé?
c. [^]Csak megírtátok a házi feladatot?

Ezek a helyzetek csodálkozást váltanak ki a kérdezőből. Például a (36a) esetében azt vártuk, hogy felkeljen az ágens, ő erre nem mutatott hajlandóságot, de jelen pillanatban úgy tűnik, mégis megtette; rácsodálkozunk és/vagy magyarázatot várunk.

A ReALIS elméletében egy diskurzuspartikulát nem tartalmazó eldöntendő kérdés profiljában [*iB*="0"] értékkel ragadható meg a feladó tudása. Ez azt jelenti, hogy nem rendelkezik tudással az adott témáról, vagy legalábbis nem elegendővel – ellenben feltételezi a címzetről, hogy az ő tudása -5 vagy $+5$ értékkel bír. Célja a kérdéssel tehát, hogy saját tudásértékét megváltoztassa az *e* eventualításra vonatkozóan.

A metakognitív *csak* jelenlétében mást tapasztalunk. A partikulát tartalmazó kérdés érezhetően költői, gyakran nem várunk rá választ: ennek oka az lehet, hogy a feladói tudásérték nem 0, a *csak* profiljából és az idősíkok meglétéből már adódik a következtetés, hogy ekkor rendelkezünk valamilyen tudással az *e* eseményről. Vegyük az alábbi kérdéspárt:

- (37) a. Felkelt?
b. Csak felkelt?

A (37a) mondat akkor hangozhat el, amikor a feladónak nincs biztos tudása az eseményekről, mondjuk egy telefonbeszélgetés során. Ezzel szemben (37b) esetében a feladó valószínűleg látja, hogy az ágens ébren van. Ezek szerint maga a kérdés nem is az *e*-re, hanem egy *e''* eseményre terelődik: inkább arra várunk választ, hogy *miért* következett be az *e* esemény,

amikor az antitézis ennek ellenkezőjére utalt. Így habár látszólag egy eldöntendő kérdésről van szó, ez mégsem valódi kérdés, inkább számonkérés („Hogy lehet ez?!”). Profilja a 3. táblázatban látható kérdéstípuséhoz (tehát a *vajon* partikulával feltett kérdésekhez) hasonló. Képletekkel a következőképpen írható le a (37b) mondat:

- (38) I. $iB\downarrow\downarrow\in '+5$
 II. $iB\downarrow\in -5''$
 III. $iB\in +5$

Az eldöntendő kérdőmondatok formalizálása tehát megegyezik a kijelentő mondatokéval, mivel a kimeneti profilban nem mutatkozik meg az e' , vagy e'' -re vonatkozó képlet. Ez a kérdéstípus metakognitív *csak* nélkül is létrejöhet (39):

- (39) a. $^{\wedge}$ Megittad a | $^{\wedge}$ tejeskávét?
 b. $^{*^{\wedge}}$ Csak megittad a | $^{\wedge}$ tejeskávét?
 b'. $^{\wedge}$ Csak megittad a tejeskávét?

Ennél a kérdésnél a beszélő nem feltételezte a hallgatóról, hogy az tejeskávét fog inni (pl. tudja, hogy laktózérzékeny). Amikor ez mégis megtörténik, rácsodálkozik, a kérdése ugyanazt a „hogyan lehet ez?” mögöttes kérdést tartalmazza, mint a *csak*-os változat. Ezt a kérdéstípust Varga (in prep.) nem tárgyalja. *Csak* nélkül az e'' -re vonatkozó másodlagos kérdést az intonációval tudjuk érzékeltetni: az emelkedő-eső hanglejtés nem csupán a lezáró kontúron jelenik meg, hanem a mondat minden szava magán viseli (39a). Ez az intonáció azonban egy metakognitív *csak*-os mondaton nem működik (39b). Ebből arra következtethetünk, hogy ez a kérdéstípus speciális intonációs mintát kíván, amit a metakognitív *csak* kiválthat (39), hozzátevé a sajátos pragmatikai kontribúcióját, azaz a három idősíkra való utalást. Az alapprofil tartalmazó táblázat megmutatja, pontosan mivel járul hozzá a metakognitív *csak* egy kérdéshez:

Célorientált mentalizáció	Eldöntendő kérdő	CSAK
e-re: iB	$iB \in "0"$	$iB = +5\alpha$, $iB \downarrow \downarrow > iB \downarrow < iB$ $iB \geq iB \downarrow \downarrow$
$iBuB \in "+5"$	$iBuB = \beta' \in 5$ $iBuBiB \in "+5 \bullet +5 \bullet "0"$	$iBuB \in +5$ $iBuBiB \in "+5 \bullet +5 \bullet +5"$
$e'-re, \dots \bullet W, r \in R \subseteq \{i, u, o\}$,	$W = iB \uparrow$	<i>e''-re, ami a „hogyan lehet ez?!” kérdésre válaszol</i>
$(\Sigma iB \cdot rD) / (5 \cdot R)$ $\in "+5"$	$iBrDiB \uparrow \in 5$	$e-re: iD \downarrow \downarrow \sim iD \downarrow \sim iD \in 5$ $e''-re: iDiB \uparrow = "+5 \bullet +5"$
$e''-re: iIuI \uparrow \in "+5 \bullet +5"$	$iIuI \uparrow iB \uparrow = \beta'$	nincs eleve definiálva!

6. táblázat: Az eldöntendő kérdő mondat intenzionális profilja Alberti et al. (2019) alapján, az autoritási profilelemek nélkül, kiegészítve a metakognitív CSAK kifejezés kimeneti profiljával.

A beszélő vélekedésére vonatkozó profilelem törlődik, ahogyan a (36) példákban rámutattam: a beszélő tudása 0 helyett +5. Emellett megjelenik a korábbi időpillanatokban szerzett vélekedések változása. Ami a beszélő által feltételezett címzetti tudást illeti, mindkét esetben egy maximális értéket társíthatunk hozzá. Az alapprofilban azonban ez az érték lehet pozitív vagy negatív ($iBuB \in 5$), míg a csak-os mondatban pozitív értékre számítunk ($iBuB \in +5$). Ezzel együtt azt is feltételezi a feladó a címzetről, hogy annak elméjében kialakul egy feltételezés a feladó tudásáról: azért kérdezhet, mert ő maga nem tudja a választ ($iBuBiB \in "+5 \bullet +5 \bullet "0"$). A metakognitív csak esetében viszont mindketten tisztában vannak a másik pozitív tudásával ($iBuBiB \in "+5 \bullet +5 \bullet +5"$).

A vágyak szintjén a kérdő mondatok célja, hogy a beszélő tudásállapota megváltozzon az e eseménnyel kapcsolatban. Ezen a szinten adódik hozzá a csak három idősíkjának profileleme, hasonlóan a kijelentő mondatokról leírtakhoz. A csak-os kérdés profilja ugyanakkor kiegészül az e'' -re irányuló vágyakkal, tehát az események mögött meghúzódó párhuzamos eventualitásról – vagyis az e okáról – akar a beszélő információt szerezni ($e''-re: iDiB \uparrow = "+5 \bullet +5"$). Az azonban, hogy kíváncsiak vagyunk az esemény okára, még nem jelenti azt, hogy szándék is társul a kérdéshez, ezért nincs szándék definiálva. Ettől függetlenül a hallgató reagálhat az ilyen megnyilvánulásokra, de nagyobb a szabadsága a tekintetben, hogy magyarázattal szolgál a közvetett kérdésre („hogyan lehet ez?!”), vagy tulajdonképpen elutasítja azt, például így: „Felkelt hát!”

A kérdőmondat a felszólítóval ellentétben helyes lesz bármelyik igeidőben, és ugyanazon megállapítások igazak rá, mint a kijelentő esetében, így csupán az eltérő ágenseket és a negációt szemléltetem:

- (40) a. [^]Csak felkeltem?
 b. [^]Csak felkeltél?
 c. [^]Csak nem keltél fel?
 c'. Csak ¬nem [^]felkeltél?
 c''. Csak ¬nem keltél [^]fel?

A (40a) mondatot úgy értelmezhetnénk, hogy elvártam magamtól a felkelést, később képtelennek bizonyultam rá, de végül mégiscsak megtettem; így visszakérdezek magamnak, hogy csak-csak sikerült felkelni? Habár a mondat valójában nem agrammatikus, de mindennapi nyelvhasználatunkban nem valószínű, hogy előfordul kérdésként, hiszen teljes bizonytalanságról árulkodik, a kérdés feltevője és címzettje ugyanaz a személy. Ha a *ReALIS* elmélet szerinti metakognitív *csak*-os eldöntendő kérdőmondatok profilelemeit tekintjük, a feladó és címzett tudatállapotáról is +5 értékű tudást feltételezünk, és inkább az esemény bekövetkeztének okára kérdezzük rá. Mikor a feladó és címzett megegyezik – azaz, amikor önmagunktól kérdezzük –, tisztában kell lennie a tényállással és az okkal is. Ilyen értelemben a kérdés feltevése céltalan. Akárcsak a felszólító mondatok esetében, az első személyű ágens nem ideális. Vannak bizonyos nyelvi elemek, amelyek lehetővé teszik, hogy jól formáltnak érezzük az első személyű ágenssel létrehozott kérdő és felszólító mondatokat (pl. *–hAt* képző, vagy a *hadd* szócska), de a fenti példák megmutatták, hogy a *csak* erre nem alkalmas partikula.

A második személyű (40b) mondat nem tér el sokban az eddig vizsgált kérdőmondatoktól: a beszélő és a címzett is tisztában van az esemény végkimenetelével, és nem erre a kérdésre, hanem a mögöttes okokra vár választ. Lehetséges, hogy a beszélő a háttérben meghúzódó, változó hallgatói vágyakra akar fényt deríteni.

Különösen érdekes a negáció esete, amely azt mutatja meg számunkra, mennyire fontos a megfelelő intonációs mintázat ahhoz, hogy egy *csak* metakognitívként értelmeződhessen egy tagadott kérdésben. Ezen mondatok közül egyedül a (40c) tartalmaz hangsúlyos *csak*-ot: hatókörébe egy propozíció negációja révén előállított propozíciót helyezünk („Észlelem, hogy nem keltél fel, ahogyan az várható is volt, bár már kezdtem a felkelésedben reménykedni.”). Az egész mondat egyetlen emelkedő-eső terminális kontúrt tartalmaz, amely a *csak*-on kezdődik.

A (40c') és (40c'') mondatok esetében a *csak* elveszti hangsúlyosságát, és az eredményt tekintve a felkelés megtörténik. A *nem* egy magas monoton skaláris kontúr kezdő szótagiává válik; a (40c') esetében a *felkeltél*, a (40c'') esetében a *fel* egy emelkedő-eső terminális kontúrt hordoz. Ez a mintázat az eldöntendő kérdő mondatok jellegzetessége. A mondatokban

konstatált tényállás: az ágens felkelt. A *nem* hangalak tehát nem a propozicionális tartalomhoz járul hozzá (negációként), hanem diskurzusjelölő-kollokációt alkot a *csak*-kal. A példapár tanúsága szerint ez kétféle szórend mellett is megvalósulhat. A *nem* hangalak más kollokációban is részt vehet diskurzusjelölőként: pl. „Hát nem elfelejtettem a maszkot?!” A beszélő azon bosszankodik, hogy elfelejtette a maszkot, logikai értelemben vett negációról tehát szó sincsen. A diskurzusjelölő *nem* és a *csak* kapcsolatára, illetve hogy az ilyen jellegű kérdések esetében mennyire komoly elvárásunk van a „Hogy lehet ez?!” faktorra, a jövőben kérdőíves tesztelésekkel és kutatásokkal lehetne rávilágítani.

5.2.4. *Minor mondattípusok*

Ezekben a mondattípusokban ha fel is bukkan a *csak*, nem mutat szignifikáns különbséget a korábban ismertetettekhez képest, így csak röviden mutatom be őket, formális elemzés nélkül.

5.2.4.1. *Felkiáltó mondatok*

A felkiáltó és kijelentő mondatok nem különülnek el élesen egymástól. Kiefer (2007) sem tekinti a felkiáltót önálló mondatfajtának szemantikai szempontból, szerinte ennek a típusnak nincs külön modális alapértéke. A benne megjelenő beszélői attitűd nem ragadható meg egyértelműen, a beszédhelyzettől függően kifejezhet örömet, meglepődést, félelmet stb. Amennyiben a metakognitív *csak*-os mondatok bemenete egy eredendően felkiáltó mondat, és nem csupán egy kijelentésről van szó, amely a partikula mögött húzódó érzelmi többlet által vált felkiáltássá, feltételezzük, hogy az teljesen friss információra reagál, és a referenciaidő síkjában bekövetkező ráeszmélés beszélő és hallgató számára is újdonságként hat. A meglepődés megnyilvánulhat abban, hogy a korábbi vélekedés nem +5 értékkel rendelkezett, a felkiáltás pedig arra mutat rá, hogy a tudásunk éppen abban a pillanatban nyert megerősítést. Másrészt megragadható az öröm is e mondatokban egy $iD=+5$ formalizációval, ami azt jelzi, hogy a vágyaink teljesültek be. Hasonló módon akár a félelem is leírható, ezesetben az iD , vagyis a vágy -5 jelölést kap.

A felkiáltó mondatok profilelemei közül hiányzik a szándékok dimenziója, tehát nincsen a felkiáltásnak valódi célja; a beszélő nem akar információt közölni, így nem is feltételezünk az ilyen mondatok mögött címzettet. Mindazonáltal, amennyiben van hallgató, ő dönthet úgy, hogy felveszi, avagy akkomodálja a címzetti szerepet, és befogadja az információt.

5.2.4.2. Óhajtó mondatok

Az óhajtó mondat fő jellemzője, hogy valamiféle vágyat fejez ki, amit az is megerősít, hogy az ige feltételes módba kerül. Általában a *bár* és *bárcsak* partikulák a velejárói, de ahogyan a 3.2.2 pontban már említettem, a *csak* képes arra, hogy ezt a két szót kiváltsa.

- (41) a. *[\]Csak állna már el az eső!
b. *[\]Olvasná \csak el a könyvet!

A (41) példásor azt szemlélteti, hogy ezekben a mondatokban nem helyezhetünk erős hangsúlyt a *csak*-ra, így a partikula nem is lesz metakognitív. Ennek oka a modalitásban keresendő. A metakognitív *csak* kompozicionálisan úgy járulhatna hozzá a mondatokhoz, hogy a tézisben erős vágyunk volt, az antitézisben csökkent, majd a referenciaidőben ismét felerősödött ez a vágy. Ezt az intenzitásváltozást azonban nem érzékeljük a fenti mondatokban, tehát a partikula különleges funkciója nem jelenik meg bennük. Erre magyarázat lehet talán a felszólító mondat, melynek intenzionális profilja egészen hasonló ahhoz, amilyent az óhajtó mondatnál feltételeztünk – és ami az óhajtó mondatnál nem működik. Tehát, hogy volt egy vágy, amely csillapodott vagy megszűnt, de most megint erős: ez a metakognitív *csak*-os felszólító mondatokban levezethető a szándékok szintjén. Úgy tűnik, hogy a *csak* szerepe, mint óhajtó partikula, blokkolja a metakognitív funkciókat. Más szóval *csak* egyféleképpen jelenhet meg a mondatokban; a metakognitív *csak*-os felszólító mondatok pedig betöltik azt a szerepet, amit az óhajtó mondatok vehetnének fel a partikulával kombinálva. Ez azonban azt is jelenti, hogy az óhajtó mondatok vizsgálata nem visz előrebb a metakognitív *csak* feltérképezésében.

6. Korpuszpéldák elemzése

A metakognitív *csak* korpuszalapú vizsgálata kihívásokat rejt magában. A *Magyar Nemzeti Szövegtár 2* (MNSZ2) beszélnyelvi korpuszában végeztem keresést, amelynek célja az volt, hogy további érdekes eseteket találjak, amelyek kiegészítésül szolgálnak az eddig tett megállapításokhoz. Mivel nem lehet keresési kategóriának megadni a diskurzusjelölőket, illetve specifikálni, hogy a keresett szó ige előtti megjelenéseit mutassa a konkordancia, így manuálisan kellett kiválogatni a metakognitív *csak*-okat a találatok közül. Azért választottam a beszélnyelvi korpuszt, mert úgy tűnik, a beszélt nyelvben sokkal gyakoribb ez a változat, mint az írottban. Az összes találat a '*csak*' keresőszóra 199855 volt; ez 9993 oldalnyi találatot jelent, amelyből egyelőre az első 200 oldalt vizsgáltam. Oldalanként húsz találat van, ez 4000 *csak*-ot jelent, beleértve az ismétlődéseket is. Ebből mindössze 47 a metakognitív *csak*-ok száma. Az elkülönítést nagyban nehezíti, hogy a korpuszhoz nem tartozik hanganyag, így sok esetben csak

a kontextus segített eldönteni, milyen típusba sorolható a szó. Olykor a beszélő performanciahibája, vagy a leiratozás helytelensége miatt lehetetlen volt megállapítani egy *csak*-ról, az metakognitív-e, vagy éppenséggel proposíció hatókörű logikai. Az összegzésből az ilyen eseteket kizártam. Egy kiterjedtebb korpuszelemzésre ezen okokból jelen dolgozatomban nem vállalkozom.

Az alábbiakban bemutatok két korpuszpéldát és elemzésüket a $\Re$ ALIS modellben. A tét annak feltárása, hogy a beszélő és a hallgató milyen törvényszerűségeknek engedelmessékedik a konvencionális feladói és címzetti szerep „kreatív alkalmazásában” (Alberti et al. 2021, 2.1.)

(42) „Volt egy nagyon jó kis előadás még áprilisban. A rádió ajánlotta, el is mentem, a könyvfesztiválon volt. Beültem, nem is ismertem az előadókat. Egy humorista volt meg egy színésznő. Volt bennem egy kis viszolygás ezzel kapcsolatban, tehát ez egy ilyen öszvér megoldásnak tűnt. Igaz, egyikük író, mások pedig egy színésznő. De hát azért **csak** ottmaradtam, ha már elmentem, annyira ajánlotta a rádió is, megnézem. Hát a végén alig bírtam kijönni a nevetéstől.” – MNSZ2, doc#2597

A 7. táblázatban látható, a jelen példában miként jelenik meg, és miben módosul az az alapprofil, amit a kijelentő mondatban megjelenő metakognitív *csak*-nak tulajdoníthatunk.

Célorientált mentalizáció	Kijelentő + CSAK	Konkrét példa
e-re: iB	$iB \in +5\alpha$ $iB \downarrow \downarrow > iB \downarrow < iB$ $iB \geq iB \downarrow \downarrow$	$iB = +5$ $iB \downarrow \downarrow = +4$ $iB \downarrow \in '0$ $iB = +5$
$iBuB = +5$	$iBuB \in +5$	$iBuB = 0$
$(\Sigma iB \cdot rD) / (5 \cdot R) \in ''+5$	$iD \downarrow \downarrow \sim iD \downarrow \sim iD \in +5$	$iBrDuB \uparrow = 5\beta$
e''-re: $iIuI \uparrow \in ''+5 \bullet +5$	<i>nincs eleve definiálva!</i>	$iIuI \uparrow uB \uparrow = \alpha$

7. táblázat: a „De hát azért csak ottmaradtam...” mondat formalizálása, összevetve a kijelentő mondatban szereplő CSAK alapprofillal.

Az első sorban az általános képlet helyett a példa esetében kifejtésre kerül, az adott idősíkokban milyen körülbelüli értéket társíthatunk a beszélő vélekedéséhez. A tézis idején +4 meggyőződése volt arról, hogy végignézi az előadást. Az előadók miatt azonban „volt benne

némi viszolygás”, így hát felemerülhetett a távozás lehetősége: az antitézis ezért ’0 értéket kap. Végül mégis maradt, ha már elment, így a referenciaidőben +5-öt kapunk. Mindez beleillik az eddig alkotott profilba. A hallgatói tudásról alkotott vélekedés azonban itt eltér: egy alap metakognitív *csak*-os kijelentés esetén megállapítottuk korábban, hogy a beszélő és hallgató egyaránt tisztában vannak az esemény bekövetkeztével. Mi történik akkor, hogy ha a beszélő olyan történetet mond el, amelyet a hallgató most hall először? Úgy tűnik, ebben az esetben visszakapjuk a *csak*-nélküli kijelentő profilelemét: a hallgató vélt tudása 0. Ez természetesen nem azt igazolja, hogy az eddigi megállapításaink tévesek, mindössze megmutatja, hogy ilyen esetekben is használható a partikula: arról van szó, hogy a hallgató még nem volt tisztában a beszélő korábbi vélekedéseivel, és a megnyilatkozás, a „mesélés” pillanatában akkomodálja ezt a tudást. A vágyak dimenziójában ezért is láthatjuk, hogy a beszélő vágya arra irányul, hogy a hallgatóban végbe menjen ez az akkomodáció. Ennek következtében szándék is megjelenik a profilban. Lényegében visszakapjuk azokat az elemeket, amelyek korábban törlődtek a metakognitív *csak* megjelenésével a kijelentői profilból.

Egy másik érdekes példa, amelyhez több hasonló eset is található a korpuszban, amikor a kijelentő és kérdő profilelemei kombinálódnak egy mondatban.

(43) „–Én Szegeden szeretnék továbbtanulni.

– Most végigtanultad kőkeményen ezt a négy évet, és hát felvételizni **csak** magyarul kell, nem?

– Nem. Az érettségi számít, és angolul érettségizünk biológiából.” – MNSZ2, doc#2597

Célorientált mentalizáció	Kijelentő + CSAK	Eldöntendő kérdő + CSAK	Konkrét példa
e-re: iB	$iB \in +5_{\alpha}$ $iB \downarrow \downarrow > iB \downarrow < iB$ $iB \geq iB \downarrow \downarrow$	$iB \in +5_{\alpha}$ $iB \downarrow \downarrow > iB \downarrow < iB$ $iB \geq iB \downarrow \downarrow$	$iB = +3'$ $iB \downarrow \downarrow = +3$ $iB \downarrow = '+2$ $iB = +3'$
$iBuB \in ''+5$	$iBuB \in +5$	$iBuB \in +5$ $iBuBiB \in ''+5 \bullet +5 \bullet +5$	$iBuB = \beta' \in 5$
$(\Sigma iB \cdot rD) / (5 \cdot R) \in ''+5$	$iD \downarrow \downarrow \sim iD \downarrow \sim iD \in +5$	$iBrDiB \uparrow \in 5$ e-re: $iD \downarrow \downarrow \sim iD \downarrow \sim iD \in '5$ e''-re: $iDiB \uparrow = ''+5 \bullet +5$	$iBrDiB \uparrow \in 5$ $iD \downarrow \downarrow \sim iD \downarrow \sim iD \in +5$
e''-re: $iIuI \uparrow \in ''+5 \bullet +5$	nincs eleve definiálva!	nincs eleve definiálva!	$iIuI \uparrow iB \uparrow = \beta'$

8. táblázat: az „(...) és hát felvételizni csak magyarul kell, nem?” mondat formalizálása, összevetve a kijelentő és kérdő mondatokban szereplő CSAK alappofillal.

A mondat alapvetően egy állítást igyekszik megfogalmazni, ám mivel a beszélő nem teljesen biztos a tudásában, egy *nem?* kérdőszóval kérdéssé módosítja azt. Éppen ezért a mondat formalizmusa mindkét modalitás elemeiből merít. A beszélő vélekedése az időpillanatokban változik, de nem éri el a maximális bizonyosságot. A hallgatójáról feltételezi, hogy biztos tudással rendelkezik a kérdésről. A beszélő vágya, hogy a tudásállapota megváltozzon, és szándéka, hogy a hallgatónak szándéka legyen ehhez információt szolgáltatni. Ezek a profilelemek jellemzőek egy sima eldöntendő kérdő mondatra; a különbség az, hogy jelen esetben a beszélőnek már van valamilyen vélt tudása a dologról, tehát nem nulláról indul. Olybá tűnik, hogy kijelentésként információt szeretne szolgáltatni a hallgató számára (arról, hogy ő miként vélekedik és mire következtet a felvétellel kapcsolatban a tapasztalatai alapján), ám mivel nem teljesen biztos a következtetésében, végül kérdővé teszi a mondatot, ezzel a hallgatóra hárítva, hogy valódi kérdésként akkomodálja a mondatot, és információt szolgáltatson számára.

Ilyen, és ehhez hasonló érdekes esetekkel találkozhatunk a korpuszban, amelyek megmutatják, milyen sokszínűen használható a metakognitív *csak*. Ezt az összetett jelenséget több korpuszpéldán vizsgálni, illetve statisztikákat készíteni további kutatások célja lehet.

7. Összegzés

A *csak* szócska számos lehetőséget tartogat magában mind logikai, mind diskurzusjelölő partikulaként. Értelmezésének és mondatbéli szerepének több befolyásoló tényezője is van, amelyek alapján megvizsgáltam dolgozatomban. A típusok jellemzésének elsődleges szempontjai a következők voltak: az azonosító-kirekesztő értelmezés, a mondat szórendje, a partikula hangsúlyossága és a pragmatikai hozzájárulása. Ez alapján összesen hét *csak*-ot különböztettem meg egymástól, azzal a feltételezéssel, hogy további típusok is lehetnek még a magyarban, amelyeket későbbi kutatások feltárhatnak.

A dolgozat második fele a metakognitív *csak*-ra koncentrált, amely a diskurzusjelölők sajátos hangsúlyos változata. Feltevésem az, hogy ez a partikula olyan korábbi vélekedéseket, vágyakat, feltételezéseket és világgal kapcsolatos tudást hív elő elménkben, amelyeknek hatása van a kijelentésünkre. A beszélői elmében lezajló vélekedésváltozásokat három időpillanatban ragadhatjuk meg: egy tézisben, ahol megszületik az elsődleges cél, és egy vágyott vagy lehetségesnek tartott végkifejlet. Egy ettől eltérő pillanatban, az antitézisben a vágyainktól, tudásunktól vagy szándékunktól negatív irányban eltérő kimenetel volt sejthető. A kijelentés idején, vagyis a referenciaidő síkján pedig a *csak* arra utal, hogy végül mégis a tézisben feltételezett eredmény következett be. A beszélői elmében változatosan jelennek meg vágyak, szándékok, vélekedések és autoritások, melyekre a *csak* utal. A feladói konvencióban azonban – mondattípustól függően – már csak egy modális értéket társíthatunk a három idősíkbeli értékeknek. A mondattípusok alapprofiljaihoz a metakognitív *csak* hozzájárulásának magvát az alábbi általános képlettel írhatjuk le:

$$(44) \quad \begin{aligned} iX\downarrow\downarrow &> iX\downarrow < iX \\ iX &\geq iX\downarrow\downarrow \\ iD\downarrow\downarrow &\sim iD\downarrow \sim iD \in '5 \end{aligned}$$

A (44) képletekben az X változót B , azaz a vélekedéseket jelölő, vagy I , azaz a szándékokat jelölő címkékké helyettesíthetjük a modalitásnak megfelelően. Ezen felül a metakognitív *csak* minden típus esetében hozzájárul a vágyak dimenziójához is, amelyben az elmeállapotok intenzitásértéke lényegében egyforma minden idősík esetében; a felszólító mondatok esetében pedig az érték kötelezően pozitív. Ezen „állandó” profilelemeken kívül egyes modalitásokban a *csak* valamiképpen módosítja az alap konvenciókat, ahogyan azt a 4., 5. és 6. táblázatok mutatták.

A különféle mondatmodalitásokban a partikulának is változik a szerepe, felszólításnál a beszélő beteljesítésére biztatja a hallgatót, kérdőmondatok esetében gyakran megerősítésre

szolgál, és nem vár a beszélő igazi választ a mondatra. Az ágens személyére vonatkozóan megállapítottam, hogy a hallgató kiléte befolyásolja, milyen indíttatásból hangzik el a mondat, és milyen lesz a partikula pragmatikai többletjelentése. Kifejezhet megrökönyödést, megkönnyebbülést vagy éppen büszkeséget, és megmutatja, melyik résztvevőnek a vágya változott, vagy maradt konstans az idő múlásával. Egyes mondat típusokban azonban az első személyű, vagy éppen a második személyű alany nem viselkedik ideális ágensként, így furcsa, nem jól formált mondatokat kaphatunk. Fontos észben tartani azt is, hogy a múlt idejű ige használata ezekben a mondatokban egy befejezett esemény konstatálására utal: a cselekmény az eredményszakaszban jár. A jelen idejű ige azt fejezi ki, hogy az események még a kumulatív szakaszban járnak, és csak vágyakozásunkat, illetve tapasztalatainkból levont következtetésünket tudjuk kifejezni a remélt vagy vélt végkifejlettel kapcsolatban (ez párhuzamba állítható az angol *present perfect* igeidővel). Végezetül pedig tagadott kifejezést is alkothatunk a metakognitív *csak*-kal, amennyiben az megelőzi a tagadószót. Ebben az esetben egy negatív propozícióval kapcsolatban születnek különféle vélekedések és vágyak a beszélő elméjében.

Elmondható tehát, hogy a *csak* egy rendkívül sokszínű és összetett partikula, amelynek szövevényesen poliszém pragmaszemantikai rendszeréről a különböző modalitások dimenzióiban még temporális és mentalizációs elemeket is gondosan feltárva lehet csak számot adni. Abban a reményben zárom le e pályamunkát, hogy sikerült néhány fontos lépést megtenni annak a háttérbeli szabályrendszernek a feltérképezése felé, amelynek léteznie kell, és nem lehet rengeteg szabály kusza véletlen egybeesése, hiszen minden magyar gyermek képes elsajátítani.

Hivatkozások

- Aijmer, K. – Foolen, A. – Simon-Vandenberg, A-M. 2006. Pragmatic markers in translation: a methodological proposal. *Approaches to Discourse Particles 1*, 101–114.
- Alberti Gábor. 2011. *ReALIS: Interpretálók a világban, világok az interpretálóban*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Alberti Gábor – Kleiber Judit – Kárpáti Eszter. 2017. Reális (ReALIS) kép a másik elméjéről. In: Márton Miklós – Molnár Gábor – Tözsér János (szerk.) *Más elmék*. Bp: L'Harmattan Kiadó. 237–268.
- Alberti Gábor – Dóla Mónika – Kárpáti Eszter – Kleiber Judit – Szeteli Anna – Visket Anita. 2019. Kérdéses világaink. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/2: 11–35
- Alberti Gábor – Dóla Mónika – Kárpáti Eszter – Kleiber Judit – Visket Anita – Szeteli Anna 2021. Lehetséges lehetséges világaink. *Jelentés és Nyelvhasználat* 8/1:105–145.
- Bende-Farkas Ágnes. 2020. Csak Kati érkezett elsőnek: a csak, a fókusz és előfeltevéseik. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXII*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- É Kiss Katalin. 1998. Identificational focus versus information focus. In: *Language* 74. 245–273.
- É. Kiss Katalin. 2003. *Új magyar nyelvtan*. Osiris kiadó, Bp.
- É. Kiss Katalin. 2006. *Érvek és ellenérvek a fókusz [+kimerítő] jegyével kapcsolatban*. Kézirat.
- Fábricz Károly. 1986. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- Flavell, J. H. 1979. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry. In: *American Psychologist*, 34. 906–911.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In: P. Cole and J. Morgan (Ed.), *Syntax and Semantics, Speech Acts*, (3). 41–58. New York: Academic Pres.
- Gyuris Beáta. 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan IV. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Bp., 639–682.

- Gyuris Beáta. 2009. A hangsúlyos 'csak' diskurzuspartikula interpretációja. In: Maleczki Márta – Németh T. Enikő (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 7. SZTE, Szeged. 157–179.
- Halm Tamás. 2019. Szinte és majdnem: diakrón formális szemantikai elemzés. *Nyelvelmélet és diakrónia* 4.
- Kiefer Ferenc. 2007. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Bp.
- Oishi, Etsuko. 2016. Austin's Speech Acts and Mey's Pragmemes. In K. Allan – A. Capone – I. Kecskes (eds.): *Pragmemes and Theories of Language Use*. Berlin: Springer. 335–350.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint. 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014*. <http://mnsz.nytud.hu>
- Pólya Katalin. 2007. Adalékok a 'csak' partikula történeti változásaihoz. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*, (5). 177–183.
- Schirm Anita. 2011. A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján. Disszertáció. SZTE.
- Varga, László. In prep. Syntactically Relevant Aspects of Stress and Intonation in the Hungarian Simple Sentence. In: *CGR: Hungarian*.